

ПЕДАГОГІКА

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.006

UDC 811.111: 621.39

STRESS INFLUENCE ON PROFESSIONAL ACTIVITY OF ACADEMIC STAFF AND STRESS MANAGEMENT IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

KACHMARCHYK S. H., *PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

E-mail: svitlana.kachmarchik@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-7757-1456>

Abstract. *Subject under consideration in the article is the problem of stress in professional activity of academic staff. It has revealed modern scientific ideas about stress. The reasons, manifestations, consequences of professional stress of a university lecturer have been analyzed on the basis of applied sociological research conducted among the academic staff of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. The article presents the research results of professional stress impact on professional activity of academic staff. It has been shown that the professional activity of a lecturer is accompanied by numerous stress factors that determine professional stress and have negative influence on his/her professional activity effectiveness. It has been noted that the violation of adaptive mechanisms, low stress resistance with prolonged chronic influence of stress factors, leads to a number of psychosomatic diseases. The strategies of overcoming behavior in stressful situations have been studied among the scientific and pedagogical staff of NULES of Ukraine. The features of overcoming professional stress among teachers with different stress levels have been revealed. Gender characteristics of higher school teachers have been established: a high susceptibility of women to stress, due to their expressiveness, the desire for success in professional career and in personal life, as well as a high frequency of stress development among young teachers, since they have to gain credibility with students. It has been identified that professional stress among teachers with working experience is mainly due to numerous educational reforms and toughening requirements. The importance of stress resistance has been noted, which is associated with innate qualities, but can be strengthened by competent planning and administration responsibilities, the creation of a comfortable working environment by the heads of the faculties and departments, the work of psychologists and the lecturers themselves.*

Keywords: *professional activity, academic staff, high school, sociological research, stress, stress influence, stress factors, stress management, stress resistance*

Introduction. The modern era is not accidentally called stressful. Stressful states have become common in modern life. According to experts, stress is a type of emotional state characterized by high mental and physical activity, physiological signs of stress, such as asthma, back pain, migraines, ulcers, hypertension, arthritis and heart pain; psychological manifestations – depression, loss of appetite, irritability and decreased interest

in interpersonal relationships [2]. Stressful states are characterized by extreme instability [4].

The relevance of the presented research is due to the fact that the teaching profession belongs to the category of professions that are especially vulnerable to stress, since the teacher has to solve various professional tasks in conditions of lack of time and information, constant face-to-face

communication, which involves significant emotional and energy resources. The professional activity of a modern teacher requires constant and maximum mobilization of his own resources, making demands on his resistance to stress and adaptability. The ability to successfully cope with stress and minimize its negative impact is an important skill for a lecturer.

Thus, **the purpose of research** is to identify stress impact on academic staff; to determine the features of overcoming stressful situations by academic staff with different levels of personal anxiety; to present the outcomes of research conducted in National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine.

Methods. To solve these tasks, the analysis of scientific sources concerning stress, stress resistance and stress management has been applied. It has been used a large number of information sources, based on fundamental principles, approaches and views of foreign and national scientists on stress overcoming and adaptability.

Analysis of the latest studies and publications. Occupational stress affects the efficiency of performed activity, affects the state of psychological and physical health [1]. Researchers name some stress factors such as: physical working conditions (noise, room temperature, dust, illumination, etc.); social factors (conflicts with colleagues, management and subordinates); organizational factors (irregular working hours, the impossibility of career growth, high labor intensity, the need to make decisions, etc.) [5]. Professional stress is a stressful state of an employee, which appears when he is exposed to emotional negative and extreme factors associated with the performed professional activity. Occupational stress often manifests itself in the professional activity of teachers.

In the scientific literature, there are different approaches to the study of stress and stress resistance. Thus, A.

Ellis formulated the concept of emotional stress, the main thesis of which is that emotional disorder is not a result of real events that took place in person's life, but a consequence of the individual's irrational beliefs in relation to these events [7].

L. Levy's psychosocial theory of stress, according to which psychosocial stimuli, combined with bodily or psychoneural painful phenomena, cause stress, is based on the study of psychosocial stressors [3].

American psychologist R. Lazarus in his theory of stress assessment notes that it is necessary to take into account not only externally observed, recorded, but also psychological processes. One such process is the process of threat assessment. The stress response can only be understood by taking into account the defense processes generated by the threat. Physiological, as well as behavioral systems of reactions to a threat are associated with the internal psychological structure [4].

Effective management of any educational institution involves the development of measures to prevent and overcome stressful conditions.

Results. In this regard, in 2020 – 2021 at National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, an applied sociological study «Stress in the professional activities of academic staff of modern university» was carried out. The method of in-depth interviews was used to interview 32 teachers of NULES of Ukraine. University teachers were asked to answer the following question: «Do you think that the problem of stress in professional activities deserves special attention and research?» The overwhelming majority of university teachers gave a positive answer, they are confident in the relevance of this problem studying, namely, influence of stress on the teacher's professional activity. Arguing their point of view, the survey participants noted that «a teacher activity is closely related to constant

communication, which presupposes the emergence of conflicts – a source of stress for a person»; «The stressful state negatively affects the professional activity itself, reduces its quality, inefficiency»; «The study of stress will allow the development of special methods of counteracting stressful situations». All respondents believe that teachers belong to the «risky» professions in terms of stress. The teachers of NULES of Ukraine participating in the study were required to name the most common causes of stress in the professional activities of university teachers. Most often, respondents indicated such stress factors as excessive workload (for example, «lack of time to prepare for classes», «the workload increases dramatically, and the teacher, due to his professional responsibility, strives to do as much as possible, but mentally and physically they are not able to do everything», «necessity to combine pedagogical and scientific activities»); constantly changing and toughening requirements for the academic staff (for example, «the emergence of new rules, requirements that come down from the top», «frequent checks at the university», «the need to prepare a huge number of documents»); unacceptable attitude of students towards training (for example, «bad faith of students who do not want to complete assignments»); poor financial and moral incentives for pedagogic work (for example, «salary does not meet expectations», «salary depends on the number of publications»), conflicts in which the teachers are involved (for example, «conflicts at the horizontal level – with colleagues and at the vertical level – with students); the danger of hours decreasing (for example, «situations in which the lecturer has risks losing this workload», «when hours at departments are reduced and it is necessary to redistribute them).

How are the stressful states of academic staff manifested? What are the symptoms of stress? – such questions

were also asked to the research participants. According to the lecturers of NULES of Ukraine, the manifestations of stress are diverse. They can relate to the physical well-being and mental state of a lecturer («bad sleep», «irritability», «nervous tension», «increased anxiety», «apathy», «sudden attacks of panic»). They can be expressed in behavioral peculiarities («aggression», «quarrels with colleagues», «emotional breakdowns» and manifest themselves in educational activities («poor-quality teaching», «students ignoring»). Stress can be considered as a kind of personality adaptation to the changed conditions of existence. Depending on the characteristics of the psyche of a particular teacher, the stressful state appears differently in any case, stress is a kind of deviation from the normal state of a person.

The participants of the research project also had to answer the question: «What are the features of the occurrence and manifestation of stress states in different categories of university teachers (men and women, young teachers and experienced, etc.)?» It turned out that such features exist. Thus, almost all the interviewed teachers agreed in opinion that «women are inherently more emotional and expressive than men». They have «more causes of stress from the need to be successful both in their personal lives and in their professional career». Otherwise, men endure stressful states, «they are more restrained and immersed in themselves», «usually do not share their experiences with other people». A man is perceived in society as a «breadwinner», «he must work and his family is in the background for him». Therefore, a male teacher does not feel the discomfort of returning home late from work or having to work on weekends. According to the survey participants, the experience of working at a university has a different effect on the resistance to stress of teachers. Young teachers experience more stress than teachers

with sufficient working experience. They have to assert themselves, gain credibility with students, which does not always work out. Teachers with extensive work experience «know how to present themselves», can «stop a stressful situation, prevent conflict». However, sometimes an experienced teacher is «driven into a stressful, chronic situation». Stressful situations of teachers who have been working at a university for a long time can be generated by numerous educational reforms and the constant tightening of requirements for university teachers.

The participants of the research project were also suggested to answer the question: «How do the personality traits of a university teacher influence the occurrence and course of stress?» It turned out that the experience of stress can be influenced by temperament («the choleric is more explosive, it is easier to hurt him, and the melancholic is calm, may not pay attention to something, therefore he is less susceptible to stress»; personality orientation (extrovert or introvert); character; rigidity; state nervous system («the stronger it is, the less likely it is endured to stress»). According to the majority of respondents, stress resistance cannot be formed, because «this is a quality that is inherent in humans at the physiological level», «a person initially either has stress resistance or not». According to some respondents, stress resistance can be developed. It requires a set of measures, including trainings, simulation of situations. Also, a lot depends on the person himself, on his self-education.

«Is it possible to prevent stressful situations generated by professional activities among pedagogic staff?» The administration of the university should be engaged in preventive work («to plan work skillfully», «to distribute responsibilities evenly»), heads of faculties and departments («to create a favorable socio-psychological atmosphere»; «to provide comfortable

working conditions»), university psychologists («to organize trainings»), the teacher himself («to be engaged in self-regulation»). According to several respondents, stress prevention is unnecessary, since «stress develops adaptive abilities», «allows a person to change his behavior» and even «gives pleasure if the stressful situation is overcome».

The teachers of the NULES of Ukraine, the participants were also asked the question «If a teacher is under stress, what can be done to overcome it?». Most often, the respondents made recommendations related to the change (temporary or long-term) type of activity («shift attention to the family», «do science», «devote yourself to hobby»), with rest («go on vacation», «go travelling»), with an analysis of the causes of stress («it is necessary to understand the source of stress state»). A large role is assigned to the head and colleagues of the teacher experiencing stress («the benevolent participation of the head of the department», «psychologist consultation»).

Noteworthy are the answers to the questions: «What are the consequences of the impact of a stressful state on a university teacher?» «How does stress affect different aspects of his professional activity?» «Are the positive consequences of stress possible?» Among the consequences of stress, the respondents identified professional burnout («the teacher becomes absolutely all the same»), conflicts with others («the teacher cannot contain himself and directs his emotions on colleagues and students»), mental disorders («professional deformations», «depression», «apathy»), transfer of stress to the family («exacerbation of relations with relatives»). Despite the fact that stress is destructive, some respondents pointed to the positive aspects of stress. For example, «experienced stressful states provide experience for resolving various

conflicts», «if stress is caused by overload, then the teacher can learn to plan his work».

The answers to the question about the difference between stress in professional activity and stress in everyday life turned out to be different. Some respondents believe that there is no difference between these stresses, because «stress is in any case a source of experience and in both types it is similar." Other respondents, on the contrary, indicated that «stress in everyday life passes faster, the main thing is to throw off emotions». The study showed that the majority of respondents had to experience stressful conditions, the causes of which had background in professional activities. The reasons themselves turned out to be quite varied: non-fulfillment by students of the requirements, excessive workload, conflicts with students and their parents, acute shortage of time, difficulties in adapting to a new position. In this case, most often stress can be overcome or minimized at the initial stage.

Discussion. After analyzing the answers of the research participants, we can conclude that the teacher's activity involves frequent stressful conditions. The reasons for such stresses are usually a lack of time, a large amount of work, educational reforms. The stressful state is influenced by personal qualities, for example, the type of temperament, personality orientation, character, properties of the nervous system. Stress itself almost always has a negative effect on a person. It manifests itself in irritability, nervous tension, aggression, fatigue, emotional breakdowns. Stress is a destructive phenomenon, but, overcoming stress, a teacher can discover new qualities in himself, learn to resolve some conflict situations, mobilize to solve new problems, and learn to plan his work. To prevent stressful conditions, teachers should clearly plan their professional activities, evenly distribute the load; it is necessary to maintain order

at your workplace so that at any time you can easily find the necessary documents, lecture notes, assignments for students, examination sheets, etc.; it is useful to alternate work with rest during the working day; it is important to have rest after a working day, on weekends, on vacation, «disconnect» from thoughts about their teaching activities; you do not need «to get hung up» on pedagogical work, but in your free time to be interested in news, to engage in hobbies, travel, etc.; at first signs of stressful situation, it is advisable to «relax», rest, shift attention to something positive; in conditions of severe stress, it is necessary to consult a psychologist, warn your authority. The managers of universities should pay attention to maintaining a favorable socio-psychological atmosphere in the team of departments (faculties); it is necessary to constantly engage in conflict prevention, to monitor the psychological state of teachers; it is important to create conditions that provide psychological «relief».

Список використаних джерел

1. Егоров А.С. Психофизиология умственного труда. Л.: Наука, 2003.
2. Кокс Т. Стресс. М.: Медицина, 2001.
3. Леви Л. Психосоматические заболевания как следствие профессионального стресса. М.: 1989.
4. Лазарус Р. С. Теория стресса и психофизиологические исследования. Л.: Медицина, 2010.
5. Марков В.И. Стресс. Н. Новгород, НГПУ, 2010.
6. Пейсахов Н.М. Закономерности динамики психических явлений. Казань: КГУ, 1994.
7. Эллис А. Гуманистическая психотерапия. Рационально-когнитивный подход. М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2002.

References

1. Ehorov, A. (2001). *Psihophiziologiaiia unstvennoho truda*

[Psychophysiology of mental activity]. Nauka, pp. 33–62.

2. Koks, T. (2001). *Stress* [Stress]. Medicina, pp. 132–139.

3. Levi, L. (1989). *Psihosomaticheskie zabolevaniia kak sledstvie professionalnogo stressa*. [Psychosomatic diseases as a consequence of professional stress], 152

4. Lazarus, R. (2010). *Teoriia stressa i psihofiziologicheskie issledovaniia* [Theory of stress and psychophysiological research]. Medicina, 420 p.

5. Markov, V. (2010). *Stress*. [Stress], 240 p.

6. Peisahov, N. (1994). *Zakonomernosti dinamiki psichicheskikh iavlenii*. [Regularities of the dynamics of mental phenomena]. KHU, 390 p.

7. Ellis, A. (2002). *Humanisticheskaia psihoterapiia. Ratsionalno-kognitivnii podkhod* [Humanistic psychotherapy. Rational-cognitive approach]. EKSMO-PRESS, 272 p.

ВПЛИВ СТРЕСУ НА ПРОФЕСІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ ТА УПРАВЛІННЯ СТРЕСОМ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Качмарчик С. Г.

Анотація. Предметом дослідження у статті є проблема стресу у професійній діяльності наукового персоналу закладу вищої освіти. В статті розглянуто сучасні наукові погляди на проблему стресу та стресостійкості. Причини, прояви, наслідки професійного стресу викладача університету проаналізовано на основі даних соціологічного дослідження, проведеного серед викладачів Національного університету біоресурсів та природокористування України. У статті представлено результати дослідження впливу професійного стресу на професійну діяльність викладачів. Доведено, що професійна діяльність викладача супроводжується численними стресовими факторами, які визначають професійний стрес і негативно впливають на ефективність професійної діяльності. Відзначено, що порушення адаптаційних механізмів, низька стресостійкість з тривалим хронічним впливом стресових факторів призводить до низки психосоматичних захворювань. Досліджено стратегії подолання поведінки у стресових ситуаціях серед науково-педагогічного персоналу НУБіП України. Виявлено особливості подолання професійного стресу серед педагогів із різним рівнем стресу. Встановлено гендерні особливості викладачів вищої школи: висока схильність жінок до стресу, що обумовлена їх прагненням до успіху в професійній кар'єрі та особистому житті, а також високий рівень розвитку стресу серед молодих викладачів, оскільки вони прагнуть завоювати авторитет серед студентів. Виявлено, що професійний стрес серед педагогів із досвідом роботи пов'язаний переважно з численними освітніми реформами та посиленням вимог. Відзначено важливість стресостійкості, яка пов'язана з вродженими якостями, але може бути посилена компетентним плануванням та адміністративними обов'язками, створенням ефективного робочого середовища керівниками факультетів та кафедр, роботою психологів та самих викладачів.

Ключові слова: професійна діяльність, науково-педагогічний персонал, заклад вищої освіти, соціологічне дослідження, стрес, вплив стресу, стресові фактори, управління стресом, стресостійкість

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.012

УДК: 316.46

ВИХОВАННЯ СОЦІАЛЬНО КОРИСНИХ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У СТУДЕНТІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ (НА ПРИКЛАДІ НАУОА)

СОПІВНИК Р. В. , завідувач кафедри педагогіки, доктор педагогічних наук
Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: sopivnyk_r@nubip.edu.ua, alisa.nikol.dobr@gmail.com

ДОБРОНРАВОА А. С. , студентка 2-го курсу магістратури спеціальності
 «Інформаційно-комунікаційні технології в освіті»

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Анотація. Статтю присвячено вивченню процесу виховання соціально корисних лідерських якостей у студентів гуманітарних спеціальностей (на прикладі НаУОА). В умовах децентралізації лідерство набуває вагомості та значимості як центральна проблема активізації людських ресурсів. У зв'язку з цим, актуальним завданням постає наповнення лідерства новим змістом сутнісних характеристик. Методологічною основою дослідження стали принципи системності та наукової об'єктивності. Наукова новизна роботи полягає в тому, що отримано нові знання щодо ролі соціально корисних лідерських якостей в реалізації соціальних проєктів; оцінено та узагальнено результати соціологічного опитування респондентів з питань лідерства; подальшого розвитку набули концепції та ідеї дослідників щодо лідерських якостей; визначено форми і методи реалізації соціальних проєктів Острозької Академії; комплексно осмислено досвід реалізації соціальних проєктів у вищих навчальних закладах. Дослідження проводилось на базі Національного університету «Острозька академія», що розташований в місті Острог Рівненської області. У дослідженні задіяно 185 студентів 1-5 курсів гуманітарного факультету та факультету романо-германських мов. Зміст і результати дослідження оприлюднені на Всеукраїнській студентсько-учнівській науково-практичній онлайн конференції «Сучасна гуманітарна наука в інтерпретації молодих дослідників» за науково-практичним напрямом: реконструкція минулої реальності та погляд на сьогодення у світлі державотворчих процесів, духовної безпеки українського суспільства, політологічного та лідерологічного аналізу. (м. Київ, 14 квітня 2021 р.)

Ключові слова: лідер, лідерство, міжособистісні стосунки, Національний університет «Острозька академія», проєкти, соціальні та емоційні корені розвитку лідерства, соціально корисні лідерські якості.

Актуальність. В умовах децентралізації лідерство набуває вагомості та значимості як центральна проблема активізації людських ресурсів. Успіх реформи місцевого самоврядування, реальними учасниками якої є ми, сьогоденні студенти, безпосередньо залежить від лідерських якостей посадовців, зобов'язаних щоденно служити державі, громаді та кожному її мешканцю. У зв'язку з цим, актуальним завданням постає наповнення

лідерства новим змістом сутнісних характеристик.

Як майбутні повноправні громадяни, студенти потребують участі у соціальному житті, адже це стимулює розвиток самоповаги та соціальної компетентності. Разом з тим участь молоді у соціальному житті призводить до зменшення кризових явищ у молодіжному середовищі. Потреба сучасного суспільства – створити умови для прояву соціальної активності студентів, залучення їх до оволодіння соціальними ролями для

реалізації можливостей, лідерського та творчого потенціалу.

На нашу думку, кожен сучасний студент, який під час навчання формуватиме свою лідерську компетентність, в майбутньому стане затребуваним ініціативним, креативним, відповідальним організатором, фахівцем, що постійно самовдосконалюється. Він користуватиметься авторитетом, повагою та визнанням.

Апріорі лідер є провідною особою, котру визнали члени групи, оцінюючи її якості: здатності досягати спільних цілей і захищати членів групи від можливих загроз. Для ефективного лідерства повинні бути сформовані набори соціально корисних якостей. Ці якості можуть бути частково закладені як задатки від народження, так і переважно набуваються і формуються в соціумі. Тому важливим є визначення соціально корисних лідерських якостей, їх узагальнення та структуризація. Це дозволить зосередити навчально-виховну роботу навчального закладу на найголовніших лідерських якостях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню природи лідерства та лідера присвячені праці великих мислителів минулого: Конфуція, Платона, Ф. Аквінського, Н. Макіавеллі, Г. Гегеля, Ф. Ніцше, відомого німецького соціолога М. Вебера, який досліджував типи політичного лідерства та ін.

Вивченню цієї проблематики присвятили свої роботи провідні закордонні вчені: в галузі менеджменту це Ф. Тейлор, Г. Гант, У. Бенніс, Р. Стогділл; психологи А. Маслоу і Б. Парігін та ін.

Аналіз наукової літератури свідчить, що продуктивно розробляли досліджувану проблему вітчизняні вчені: Л. Сергеева, В. Кондратьєва, М. Хромей (лідерство у менеджменті), О. Романовський (лідерські якості в адміністративному менеджменті, психології), С. Калашнікова (лідерство

в управлінні), Р. Сопівник (лідерські якості, педагогіка) та ін.

Зацікавленість даною темою дослідників можна пояснити не тільки соціальною значущістю проблематики поставленого питання, але і його складністю та актуальністю. Однак, не зважаючи на розмаїття тематик саме виховання соціально корисних лідерських якостей у студентів гуманітарних спеціальностей ще не були об'єктом окремого комплексного дослідження.

Метою статті є вивчення процесу виховання соціально корисних лідерських якостей у студентів гуманітарних спеціальностей (на прикладі НаУОА).

Методи. Аналіз досліджуваного матеріалу здійснено переважно описовим методом, частково зіставним, порівняльним, статистичним, а також методами наукового аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, спостереження. Використано також системно-структурний, формально-логічний, порівняльно-правовий та історичний методи дослідження. Кількісний аналіз використано для встановлення кількісних характеристик використовуваних методик. Комп'ютерне опрацювання просторових даних та отриманих результатів здійснене за допомогою методів моделювання. Використано методи класифікації, моделювання, що тісно пов'язані з аналізом безпосередніх складників. Метод опису та класифікації також застосовано під час аналізу особливостей проєктів. Застосовувалися методи статистичного, факторного та структурного аналізу, біографічний метод та інтерв'ювання.

Результати. За словами Сопівника Р., лідерство розглядається нами не як унікальне явище, що може бути втілене шляхом домінування і вивищення однієї особи над іншими, а як загальнодоступний стан

максимальної творчої, професійної самореалізації людини з позицій провідного фахівця в обраній галузі або організатора виробничих чи невиробничих процесів. Така самореалізація буде визнаною й оціненою оточенням не за емоційними критеріями (симпатія-антипатія), а за мірою внеску людини в соціально значиму діяльність (постановка і розв'язання групового завдання). Тому розгортання лідерського потенціалу, формування відповідних якостей може відбутись шляхом включення студента в різні види діяльності (навчальна, наукова, спортивна, трудова, ігрова тощо) та соціально значимі відносини (лідерство як міжособистісна взаємодія) [5].

Приходить час, коли безтурботне студентське життя швидко закінчується і молода людина виходить у доросле життя, тому завдання студентської молоді – прагнути і намагатися якомога активніше брати участь у громадському житті свого навчального закладу.

Вища школа зобов'язана створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, сформувані покоління конкурентоспроможних і мобільних, здатних навчатися впродовж життя, створювати і розвивати цінності громадського суспільства. Це дослідження – відповідь на основні виклики сьогодення щодо оволодіння студентами життєвими компетентностями. Адже головною метою сучасної вищої освіти в Україні згідно із Законом про освіту є здобуття особою високого рівня наукових та/або творчих мистецьких, професійних і загальних компетентностей, необхідних для діяльності за певною спеціальністю чи в певній галузі знань [2].

З метою дослідження ролі соціально корисних лідерських якостей в реалізації соціальних проєктів (на прикладі НаУОА) ми обрали

реалізовані соціально значимі університетські проєкти: Організація діяльності Братства студентів; Самоврядування факультетів; Екскурсія «Ніч у музеї»; Віденський бал; Проєкт «Книга рекордів Гіннеса»; Волонтерство як засіб виховання соціально корисних лідерських якостей; Тімбілдінг для першокурсників НаУОА.

Також провели інтерв'ювання респондентів-лідерів згідно із запитаннями анкети. Анкета на визначення ролі лідера в реалізації соціальних проєктів наведена нижче.

1. Прізвище ім'я по батькові.
2. Дата народження.
3. Назва проєкту.
4. Зміст проєкту.
5. Яка роль належить лідеру при реалізації соціального проєкту (у %)?

6. Поради майбутньому лідеру.

Прагнучи створити умови для комфортного та якісного життя, волонтери та лідери студентського самоврядування видають студентську газету «Острозька академія», ведуть студентське радіо, інтернет-радіо.

Найбільш помітні заходи «Острозької академії», в яких активну участь брали студенти гуманітарних спеціальностей: щорічний конкурс краси та інтелекту «Гальшка року»; «Візитівка року», День Національного університету «Острозька академія»; «Рекреація» – спортивно-мистецьке свято, що підсумовує спортивні здобутки студентів за рік; конкурс мистецьких команд гуртожитків «Гуртом»; конкурс вокалістів «Голос ОА», культурно-мистецький фестиваль «Острог-Ренесанс» (концерт фортепіанної музики, кіновечір, презентація сучасної поезії, зустріч з відомим українським композитором Валентином Сильвестровим та його інавгурація у Почесні доктори НаУОА, концерт заслуженої артистки України Богдани Півненко тощо) та інші [3].

Цікавим з точки зору виховання соціально корисних лідерських якостей,

а саме соціального досвіду у студентів є проєкт- акція «Алея вільних людей», приурочена до Дня захисника України за сприяння громадської організації «Активна громада». Участь в ній взяли представники студентської організації «Братство спудеїв» та представник ГО. Учасники висадили сакури на території біля в'їздної арки Національного університету «Острозька академія» [3].

Корисні лідерські якості соціального досвіду (відповідальність, гідність, мужність, обов'язковість, духовність, чесність, справедливість, надійність, уважність до інших, бажання допомогти людям, патріотизм) формуються і під час демонстрації упродовж тижня у лютому 2020 в головному корпусі університету виставки «Майдан. Віра в перемогу», також фото Сергія Харченка, випускника НаУОА, який зафіксував найважчі дні Революції Гідності. Головний елемент виставки – панорама Майдану, яка складена зі 130 світлин героїв Небесної сотні.

Мотиваційні якості формуються під час зустрічей з громадськими та державними діячами, політиками, народними депутатами, експертами, дипломатами, діячами культури тощо. Інформація щодо зустрічей постійно висвітлюється на офіційному сайті НаУОА [4]. Зустрічі відбувалися як в офлайн, так і в онлайн-режимі.

Відзначення державних свят, ювілейних, пам'ятних дат, що носять національно-патріотичне спрямування: заходи до Дня рідної мови, Дня української писемності, вшанування Дня пам'яті жертв голодоморів; відзначення Дня Соборності і Свободи;

заходи до Дня Чорнобильської трагедії; заходи до Дня перемоги; заходи по вшануванню УПА тощо.

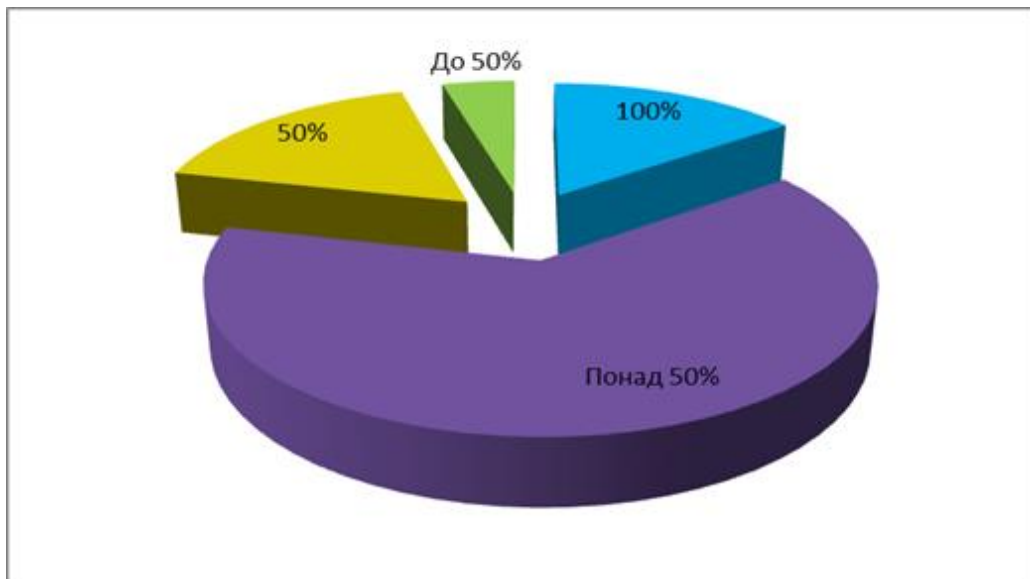
Проявити індивідуальні психологічні особливості лідерів, а саме: спокій, терплячість, пильність, чутливість, сприйнятливність, активність, врівноваженість, стресостійкість допомагають зустрічі з учасниками АТО, допомога Збройним Силам України.

Біологічні якості лідера (фізична сила, здоров'я, красива зовнішність, енергійність і краса рухів, володіння приємним голосом, привабливість, витривалість), незаперечно є базовими серед соціально корисних лідерських якостей. Розвитку їх сприяють наступні реалізовані проєкти в Острозькій академії: Майстерня практичного психолога адаптаційних соціально-психологічних тренінгів для студентів-першокурсників; акція «Спортивний ранок» до Дня фізичної культури та спорту, в якій задіяні усі студентські групи, викладачі та адміністрація; зустрічі із лікарями-наркологами тощо. [3].

Активну громадську позицію зайняли і представники соціальних мереж. Зокрема, на запитання «Яка роль належить лідеру при реалізації соціального проєкту?» 63,8 % респондентів відповіли, що понад 50 %. Такі ж результати отримано і в результаті безпосереднього опитування лідерів реалізованих соціальних проєктів НаУОА. Вони також відмітили, що важливо мати команду однодумців. Діаграма 1 ілюструє опитування в цілому.

Діаграма 1

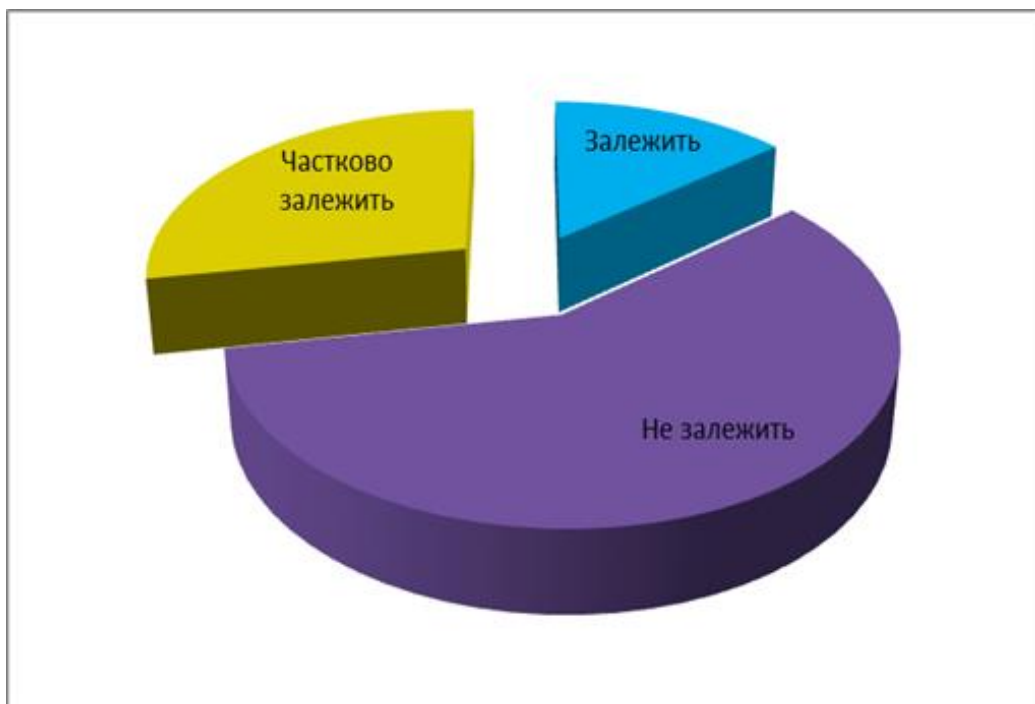
Результати опитування респондентів щодо ролі лідера в реалізації соціальних проєктів

Цікаво, що більшість опитаних (58,1 %) вважають, що лідерські якості від статі людини не залежать, що й бачимо на діаграмі 2.

Діаграма 2

Залежність лідерських якостей від статі людини

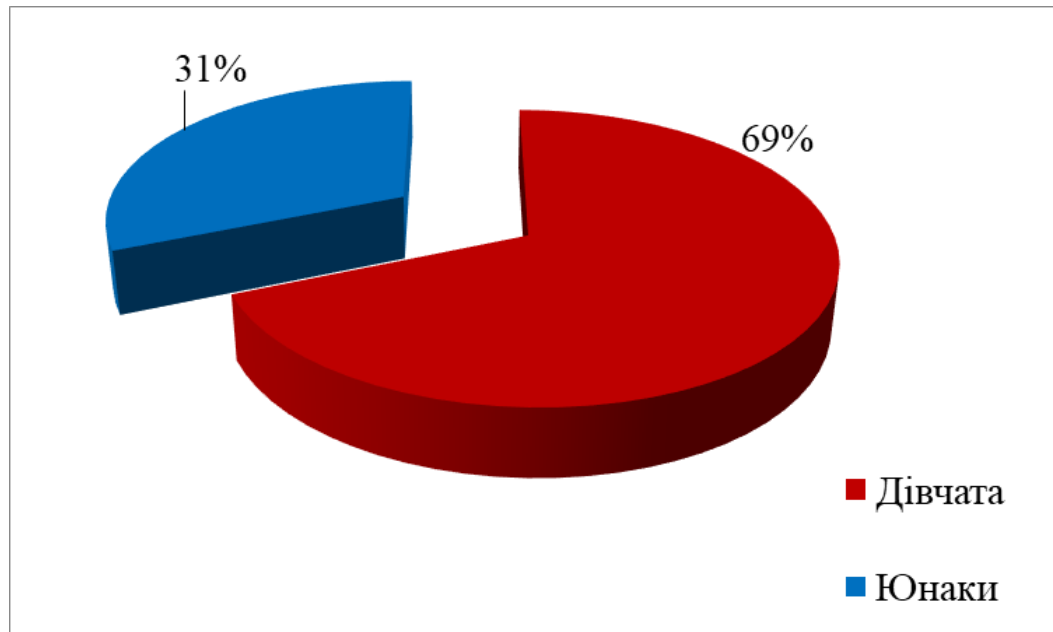

Згідно із офіційним сайтом Національного університету «Острозька академія» [4], у Братстві спудеїв 2021 року зареєстровано 16

осіб. 3 них лідерами є 11 дівчат і 5 юнаків. Це говорить про те, що дівчата в Братстві цього року активніші (діаграма 3)

Діаграма 3

Гендерний поділ лідерів Братства спудеїв

Отже, приклад Національного університету «Острозька академія» переконав нас у тому, що соціально корисні лідерські якості відіграють провідну роль в реалізації соціальних проєктів.

Висновки і перспективи. Отже, здійснений аналіз еволюції поглядів на природу лідерства та лідера у працях вітчизняних та зарубіжних вчених засвідчив її відображення у педагогічній думці ще мислителями Античності.

Незважаючи на надзвичайно велику кількість досліджень, не існує єдиної думки щодо феномена «лідерства» і підходів до того, як би воно мало вивчатись.

В питанні формування соціально корисних лідерських якостей обґрунтовано необхідність врахування особливостей соціального середовища, та викликів, що постають перед лідером в соціумі. Соціально корисні лідерські якості розглядаються як сукупність диференційованих та соціально-психологічних властивостей особистості, що дозволяють їй бути корисними суспільству в якості лідера певної спільноти.

На нашу думку, для забезпечення засвоєння системи практично-орієнтованих, інтегрованих знань про

феномен лідерства, необхідно ввести в Національному університеті «Острозька академія» курси за вибором студентів із лідерознавства.

Виявлено, що розвиток прикладних лідерських умінь відбувається через систематичне вправлення у застосуванні студентами низки умінь, які дозволяють б застосовувати функції лідера. В досліджуваному вузі вона реалізується через низку соціальних проєктів.

Визначено роль соціально корисних лідерських якостей в реалізації соціальних проєктів Національного університету «Острозька академія».

З метою дослідження ролі соціально корисних лідерських якостей в реалізації соціальних проєктів на прикладі НаУОА було обрано реалізовані соціально значимі університетські проєкти. Також проведено інтерв'ювання респондентів-лідерів згідно із запитаннями анкети.

Виявлено, що Братство спудеїв виступає як зреалізована модель формування соціально корисних лідерських якостей.

Студентська рада, як орган самоврядування факультетів, сприяє вихованню таких соціально корисних

лідерських якостей у студентів: активності, врівноваженості, поміркованості, перспективного бачення, здатності постійно вчитися, комунікабельності, дипломатичності, товариськості, уміння розбиратися у людях, слухати інших, відстояти свою думку, переконувати, організовувати, завойовувати популярність, кооперуватися, заручатися підтримкою, врегульовувати конфліктні ситуації, йти на компроміс тощо.

Такі зреалізовані проекти, як «Віденський бал», «Ніч у музеї» – важлива складова у формуванні соціально корисних лідерських якостей: прагнення, бажання і вміння робити людям Добро більше, ніж вони у відповідь віддають; уміння бути і «диригентом», і «першою скрипкою» одночасно в ансамблі виконавців; комунікабельності (вміння спілкуватися, слухати і чути); уміння бути зразком (еталоном) в житті для своїх послідовників.

Острозька академія виховує лідерів не тільки різними локальними заходами, а й подіями світового масштабу, які створюють не тільки історію університету, рідної держави, а й всього світу. НаУОА неодноразово потрапляла до Книги рекордів України та стала першим вищим навчальним закладом України, який увійшов у Книгу рекордів Гіннеса.

Вагомим є висновок про те, що волонтерство сприяє вихованню найбільшого спектру соціально корисних лідерських якостей: біологічних, індивідуально-психологічних, соціального досвіду, спрямованості.

Необхідно зазначити, що програма «Тімбілдінг» сприяє соціалізації, пришвидшенню процесу адаптації молоді до нових умов навчального закладу. Тімбілдінг допомагає виявляти та виховувати лідерів, які одразу вчаться організовувати свій колектив, краще з ним знайомляться та мають можливість

розвивати свої знання, уміння й навички.

Можна стверджувати, що Університет «Острозька академія» крокує в ногу з часом. Насамперед тому, що є «кузнею» лідерського потенціалу держави. Студенти щиро люблять свою Альма-матер і вболівають за неї не тільки у пасивний спосіб, а й, займаючи активну громадянську позицію, допомагають розв'язувати проблеми (або підказують, як це можна зробити) на волонтерських засадах.

Підтвердженням цього є схарактеризовані в статті проекти. Саме за допомогою таких проектів можна швидко ідентифікувати перспективних лідерів та ефективний актив для впровадження стратегічного плану закладу, щоб не було загрози переходу інноваційних зусиль у фазу традиційної імітації.

Додатково варто відмітити, що 63,8 % респондентів відвели ролі лідера при реалізації соціального проекту провідні позиції. Вони також відмітили, що важливо мати команду однодумців.

Цікаво, що більшість опитаних (58,1 %) вважають, що лідерські якості від статі людини не залежать.

Отже, приклад Національного університету «Острозька академія» переконав нас у тому, що соціально корисні лідерські якості відіграють провідну роль в реалізації соціальних проектів. Також можна констатувати той факт, що реалізовані у закладі соціально значимі проекти мають зворотній ефект: вони сприяють формуванню, розвитку та вдосконаленню таких складових підструктур лідерських якостей: біологічної, індивідуальних психологічних особливостей, соціального досвіду, спрямованості. Саме за допомогою таких проектів можна швидко ідентифікувати перспективних лідерів та ефективний актив для впровадження стратегічного

плану закладу, щоб не було загрози переходу інноваційних зусиль у фазу традиційної імітації.

Здійснене дослідження не охоплює всіх аспектів проблеми розвитку лідерської обдарованості та її діагностики. Подальші перспективи дослідження пов'язані з більш поглибленим вивченням етапів соціалізації особистості і виявленням критичних періодів розвитку лідерського потенціалу.

Список використаних джерел

1. Сопівник Р.В., Сопівник І.В., Варивода Н.А. (2018). Лідерологія: навчальний посібник. К.: «Компринт», 488 с.
2. Закон України «Про освіту» / Відомості Верховної Ради, 2017, № 38-39. URL: <http://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>
3. Звіт ректора URL: <http://surl.li/ykqm>
4. Національний університет «Острозька академія». Офіційний сайт. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/departments/humanities/>

5. Сопівник Р. В. (2015) Формування лідерських якостей майбутніх фахівців агропромислової галузі/ Духовність особистості: методологія, теорія і практика. №4. URL: <http://surl.li/ykrg>

References

1. Sopivnyk R.V., Sopivnyk I.V., Varyvoda N.A. (2018). Liderolohiia: navchalnyi posibnyk. K.: «Komprynt», 488 s.
2. Ukrainian Law on Education/ Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, (2017) , № 38-39. URL: <http://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>
3. Rector's report URL: <http://surl.li/ykqm>
4. The National University of Ostroh Academy. Official site. URL: <https://www.oa.edu.ua/en/departments/humanities/>
5. Sopivnyk, R.V., (2015) Formation of leadership qualities of future specialists in the agro-industrial sector / Spirituality of personality: methodology, theory and practice. №4. URL: <http://surl.li/ykrg>

EDUCATION OF SOCIALLY USEFUL LEADERSHIP IN HUMANITARIAN STUDENTS (ON THE EXAMPLE OF THE NATIONAL UNIVERSITY OF OSTROH ACADEMY)

Sopivnyk R. V. , Dobronravova A. S.

Abstract. Resume: the article is devoted to the study of the process of education of socially useful leadership qualities among students of humanitarian specialties (on the example of The National university of Ostroh Academy). In the context of decentralization, leadership acquires weight and significance as the central problem of activating human resources. In this regard, an urgent task is to fill leadership with new content of essential characteristics. The methodological basis of the study was the principles of consistency and scientific objectivity. The scientific novelty of the work lies in the fact that new knowledge has been obtained about the role of socially useful leadership qualities in the implementation of social projects; the results of a sociological survey of respondents on leadership issues were evaluated and summarized; further development acquired the concepts and ideas of researchers regarding leadership qualities; the forms and methods of implementation of social projects of the Ostroh Academy have been determined; comprehensively meaningful experience in the implementation of social projects in higher educational institutions. The research was carried out on the basis of The National university of Ostroh Academy, which is located in the Ostroh town, Rivne region. The study involved 185 1–5-year students of the Faculty of Humanities and the Faculty of Romance-Germanic Languages. The content and results of the research were published at the All-Ukrainian student and student scientific and

practical online conference "Modern humanities in the interpretation of young researchers" in the scientific and practical direction of the reconstruction of past reality and a view of the present in the light of the state building processes, the spiritual security of Ukrainian society, political science and leadership analysis. (Kyiv, April 14, 2021)

Keywords: leader, leadership, interpersonal relations, The National university of Ostroh Academy, projects, social and emotional roots of leadership development, socially useful leadership qualities.

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.021

UDK 378.147.111

ASSESSMENT OF TECHNICAL FACULTIES STUDENTS' ACADEMIC ACHIEVEMENTS DURING THE STUDY OF ENGLISH

TSYMBAL S. V. , Doctor in Psychology, Associate Professor of the Department of English for Technical and Agrobiological Specialities

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

E-mail: s.vtsymbal@nubip.edu.ua

ORCID ID: 0000-0003-0652-369X

YAREMENKO N. V. , PhD in Pedagogy, Associate Professor of the Department of English for Technical and Agrobiological Specialities

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

E-mail: jaremenko.nv@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5894-0295

Abstract. *The article deals with the approaches of the organization of control of educational achievements of students of technical faculties during the study of English and presents their own experience in its implementation. It is established that for the effective organization of the educational process it is necessary to evaluate the work of students both during practical classes and their independent work systematically. During pedagogical activity it is established that during the current control it is expedient to organize preliminary and thematic control. When exercising control, it is necessary to take into account the correctness of the answers, the completeness of the disclosure of educational material and the independence of the task. Moreover, we note that there are different levels of knowledge acquisition, namely: the level of understanding; level of knowledge; level of reproductive action; level of productive action; level of creative action. Current control can take place in two ways: in the form of frontal control or individual control, orally or in writing, depending on the purpose of the inspection. It was found that no less important attention should be paid to the organization of control of independent work of students, which is aimed at testing the acquisition of both theoretical knowledge and work with oral topics. The final control in English includes both open (provided questions to which the student must provide a detailed answer) and closed (choose the correct answer) tests.*

Key words: *students, control, current control, final control.*

Introduction. One of the necessary conditions for the organization of successful student learning is effective control of their academic achievements and instilling in students the skills of self-control, because these activities can identify and eliminate gaps in knowledge and consolidate the material studied. At the same time, it can be argued that the control of students' academic achievements also creates conditions for student development and significantly stimulates independent work. That is why the issue of organizing the control of educational activities has repeatedly attracted the attention of scientists.

Analysis of recent research and publications has shown that scientists

have repeatedly addressed this scientific problem. In particular, theoretical aspects of the organization of control of educational activity of both schoolchildren and students are revealed in the works of A. Alekseyuk, S. Arkhangelsky, Yu. Babansky, V. Bezpalko and others. The issue of control of independent work of students is revealed in the works of B. Yesypov, V. Kazakov, N. Kalashnik, A. Kotova.

Highly appreciating the contribution of scientists to the development of this important problem, we consider it necessary to summarize the experience gained in higher education institutions, which will contribute to its further creative

use in the educational process, which is the **purpose** of our study.

Methods and materials of the study. During the work on the study, such research methods as the method of analysis and synthesis of scientific literature were used to understand the essence of the problem. Sufficient materials were developed to understand the study topic.

Results of the study and their discussion. Effective organization of the educational process, even with motivated students, is impossible without a systematic and properly organized from a pedagogical point of view control, which allows you to assess the performance of each student.

Thus, in accordance with the working curriculum of the discipline "Foreign language (for specific purposes)" for students majoring in "Transport Technology" (road transport) of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, the system of assessment of knowledge, skills and abilities of students assessment of all forms of studying the discipline:

- assessment of students' work in the process of practical classes;
- assessment of individual task performance (CR);
- assessment of mastering the issues raised for independent work;
- evaluation of the final control [6].

Let's consider each of the identified sub-items in more detail. Experience has shown that the control of students' academic achievements should take place at every foreign language lesson, because it encourages young people to timely implement the curriculum. Conditionally control of current work of students can be divided into several types:

- preliminary control;
- current control;
- thematic control [1; 3].

Note that the preliminary control can be carried out both in the first lesson with students in order to identify the general level of knowledge of a foreign

language, and before studying a particular grammatical topic for optimal choice of exercises and adjusting communicative tasks.

Current control is used to reflect students' daily work, their ability and diligence to learn new vocabulary and master grammar. During the control it is necessary to take into account the correctness of the answers, the completeness of the disclosure of educational material and the independence of the task. Moreover, it is necessary to take into account that there are different levels of knowledge acquisition, namely:

- level of understanding;
- level of knowledge;
- level of reproductive action;
- level of productive action;
- level of creative action [3].

Current control can occur in two ways: in the form of frontal control or individual control. Experience has shown that these two forms of control are relevant and necessary, however, each of them has its own characteristics. The advantages of frontal control include its comprehensiveness. During this form of control, the teacher has the opportunity to receive feedback on the academic achievements of all students in a short time.

We agree with the colleagues that frontal control should be used to understand the acquisition of elements of speech. Such control can be performed in both written and oral form, or in a combined form, when the same lexical units the teacher asks first orally to make sure the correct pronunciation of students, and then a dictionary dictation in writing, which allows you to check knowledge of spelling.

As A. Paladieva successfully pointed out, the signs of words, words devoid of specific semantics, are poorly stored in the memory of students, they are easy to confuse with each other when heard. Therefore, regular written control instills linguistic vigilance and accuracy [5].

The advantage of frontal control is that it keeps the whole team in suspense, students know that they can be asked at any moment, so the attention of students is focused, thoughts are focused on the work being discussed. Therefore, a face-to-face interview is a more perfect form of verification. However, it also has its drawbacks, which are especially significant in cases where you want to test the skills of students of monologue and dialogic speech.

Therefore, to check the speech in the specialty or reports on the studied, it is necessary to give preference to oral control, because this type of control reflects the correctness and speed of students' speech, their ability to make statements, formulate questions or answer them, maintain conversation during discussion.

Note that one of the advantages of oral control is its organic integration into the classroom, so students do not feel stress during the task. Note that individual control does not involve checking mechanically jagged texts by students, but is integrated into the communicative activities of students. For example, when studying an oral topic "How does an airplane fly" with students, we divide them into groups of two or three people who have to cover the topic. In most cases, we give students complete freedom in choosing the means of disclosing the topic. Some of them prefer oral reports, which are divided into subtopics, while others illustrate speeches with presentations.

Mandatory requirements for students are speaking time and feedback from the rest of the students. This allows you to maintain the attention of the whole group, because the answers to the questions can be awarded additional points or, conversely, removed.

Note that if during the speech the student makes mistakes that do not interfere with the general understanding of the topic, the teacher simply records them and conducts an analysis after the speech

of the whole subgroup. In the event that a student systematically mispronounces key words for comprehension, it should be corrected while speaking.

Another type of individual control is to work in pairs or mini groups. In this case, the speaking time of each student increases. Such control should be used to train dialogic speech. During the work of pairs, the teacher moves from one group of students to another, and if necessary, corrects the actions of students. He observes the progress of most couples, joining them as an interlocutor, one or two couples then perform in front of the whole group.

Note that the advantage of such control is that when communicating in a "student-student" format, young people feel more comfortable and are not afraid to make mistakes. On the contrary, they seek to reveal their own communicative potential, there is an atmosphere of "live communication" in a foreign language.

As already mentioned, considerable attention should also be paid to the control of independent work of students, which according to the work program is allocated a third of the total workload of students. The control of students' independent work provides continuous feedback of the teacher with students, allows to see the degree of assimilation of knowledge, skills and abilities by students.

According to the curriculum, the control of independent work includes the following aspects:

- 1) the degree of assimilation of the theory;
- 2) the degree of mastering the material of the discipline;
- 3) acquaintance with the recommended literature, and also with the modern additional literature on the considered questions;
- 4) the ability to combine theory with practice in consideration
 - situations when performing tasks assigned for self-study, and
 - tasks submitted for consideration in the audience;

5) logic, structure, style of teaching material in written works and speeches in the audience [6].

As aptly noted by A. Tsina, to effectively control the independent work of students it is necessary to clearly define the timing of control measures, their content and number, plan in what form will be controlled and develop a system of control measures taking into account the time budget of students [7; 8].

At the end of the semester there is a final control of students' knowledge, which takes place in the form of a test or exam. The test is carried out in writing and consists of three parts: reading a professionally-oriented text in order to obtain the necessary information, grammar and lexical test [6].

Note that the final control in English includes both open (provided questions to which the student must provide a detailed answer) and closed (choose the correct answer) tests.

Criteria-oriented tests, which are created on the basis of logical-psychological structures and psychological compliance, become especially popular when learning a foreign language. Each task in tests of this type is built on the basis of key concepts and terms that students must learn. The use of criterion-oriented tests is effective for both current and final certification of students [4].

We fully agree with the opinion of scientists that to obtain an objective assessment of tests it is advisable:

- divide the test into elements according to the number of tasks;
- evaluate each task with a certain number of points (depending on the complexity of the task);
- determine the total number of points for the test [2; 8].

Despite the great attention to the organization and control of students' academic achievements, we believe that students need to instill skills of self-control, which not only performs the function of control, but also activates their cognitive

activity, develops attention and desire for excellence [2, p. 57].

Conclusions and prospects.

Thus, the control of students' academic achievements is a necessary element of the educational process which allows to receive feedback from students to identify educational material that requires additional processing and to summarize the material studied. To achieve the best results, control must be supplemented by self-control.

In the future we plan to cover the approaches to the organization of independent work of students while learning a foreign language in more detail.

References:

1. Vasiuk O., Maidaniuk N. (2009) Orhanizatsiia kontroliu navchannia studentiv [Assessment of Students' Academic Achievements] Rezhy`m dostupu [mode of access] : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkp/2009_5/st_5.pdf
2. Kalashnyk N.H., Verthehel V.L. (2005) Samostiina robota – potuzhnyi zasib suchasnoi osvity i vykhovannia [Self Study as Powerful Means of Modern Education]. Zaporizhzhia. 326 s.
3. Kotova A. V. (2011) Orhanizatsiia kontroliu navchalnoi diialnosti studentiv VNZ pry vyvchenni anhliiskoi movy [University Students' Academic Achievements Control Organisation when Studying English] *Vykladannia mov u vyshchikh navchalnykh zakladakh osvity na suchasnomu etapi* [Teaching Languages at Higher Institutions]. Vyp. 19. S. 41–47
4. Kushnir V. S. (2011) Osoblyvosti kryterialno-orientovanoho testuvannia pry vyvchenni inozemnoi movy profesiinoho spriamuvannia u vyshchii shkoli [Specific Features of Criteria Oriented Tests when Studying Professionally Oriented English in Higher Education Establishments]. *Suchasni metody vykladannia iozemnoi movy profesiinoho spriamuvannia u vyshchii shkoli* [Modern Methods Specific Purpose Foreign Language Teaching in

Higher Education Rezhy`m dostupu [mode of access] : <http://confesp.fl.kpi.ua/node/1030>

5. Paladiieva A. (2015) Formy kontroliu movnoi kompetentnosti studentiv na zaniattiakh z inozemnoi movy za fakhovym spriamuvanniam [Forms of Language Competence Assessment when Studying English for Specific Purposes]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia* [Problems of Modern Teacher Training]. № 12. S. 69 – 76

6. Robocha prohrama z navchalnoi dystsypliny «Inozemna mova (za profesiinym spriamuvanniam)» Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy (2019). 15 s [Steering document “Foreign Language (for Specific Purposes). Natioonal University of Life and Environmental Sciences] Rezhy`m dostupu [mode of access] : <https://nubip.edu.ua/node/1438/1>

7. Tsyna A. (2005) Typy dydaktychnoi vzaiemodii vykladacha i studentiv u protsesi navchannia [Types of

Didactic Interaction of the Teacher and Students during the Educational Process] *Zbirnik naukovih prats Poltavskoho derzh. ped. un-tu* [Collection of scientific works of Poltava State Pedagogical University] . Vyp. 7 (46). S. 268 – 276.

8. Tsyna A. (2006) Vyznachennia mety i zmistu kontrolnykh zakhodiv za samostiinoiu robotoiu studentiv pry vyvchenni vuzivskykh dystsyplin (Defining the purpose and the Content of Students' Self Study Control when Studying Subjects at University] *Zbirnik naukovih prats Poltavskoho derzh. ped. un-tu* [Collection of scientific works of Poltava State Pedagogical University]. Vyp. 4 (51). Poltava. S. 69 – 73.

9. Cheremska O. (2010) Formuvannia movnoi i komunikatychnoi kompetentsii movnoi osobystosti u vyshchii shkoli [Formation of Language and Communicative Competencies at University]. *Vyshcha osvita* [Higher Education]. № 12. S. 63 – 72

КОНТРОЛЬ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Цимбал С.В., Яременко Н. В.

Анотація. У статті висвітлено підходи до організації контролю навчальних здобутків студентів технічних факультетів під час вивчення англійської мови та представлено власний досвід щодо його проведення. Установлено, що для ефективної організації навчального процесу необхідно систематично оцінювати роботу студентів як під час практичних занять, так і їх самостійної роботи. Під час педагогічної діяльності встановлено, що під час проведення поточного контролю доцільно організовувати попередній та тематичний контроль. Здійснюючи контроль, необхідно враховувати правильність відповідей, повноту розкриття навчального матеріалу та самостійність виконання завдання. Причому, зауважимо, що існують різні рівні засвоєння знань, а саме: рівень розуміння; рівень пізнання; рівень репродуктивної дії; рівень продуктивної дії; рівень творчої дії. Поточний контроль може відбуватися двома шляхами: у вигляді фронтального контролю або індивідуального контролю, усно або письмово, в залежності від мети перевірки. З'ясовано, що не менш важлива увага має спрямовуватися на організацію контролю самостійної роботи студентів, яка спрямована на перевірку засвоєння як теоретичних знань, так і роботи із усними темами. До підсумкового контролю з англійської мови включено як відкриті (надаються питання, на які студент має надати розгорнуту відповідь) , так і закриті (вибрати правильний варіант відповіді) тести.

Ключові слова: студенти, контроль, поточний контроль, підсумковий контроль.

ПСИХОЛОГІЯ

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.026

УДК 159.9 : 616.8

ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНІ МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ ТРИВОЖНО-ФОБІЧНИХ РОЗЛАДІВ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД

ДАНИЛОВА Т. В. , кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

ORCID ID 0000-0002-0297-9473

Email: danilova_tv@ukr.net

САЛАТА Г. В. , доктор історичних наук, доцент,

доцент кафедри інформаційних технологій

Київський національний університет культури і мистецтв

ORCID ID 0000-0002-2673-8463

E-mail: salaty@bigmir.net

СЕМЕНОВ Ю. О., магістр 2 р. н., спеціальність «Психологія»

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ORCID ID 0000-0002-4464-5383

Email: ysem@ukr.net

Анотація. Сьогодні все гостріше стає проблема діагностики, інтерпретації та вибору адекватних методів лікування тривожно-фобічних розладів з урахуванням багатовимірності людини. Отримані дані щодо психофармакотерапії демонструють її помірну ефективність при тривожно-фобічних розладах. Значно ефективніше спрацьовує поєднання психофармакотерапії та психотерапії, яка часто відіграє провідну роль у процесі лікування. Метою статті є частковий аналіз психотерапевтичних методів лікування тривожно-фобічних розладів, таких як експозиційна терапія, когнітивно-біхевіоральна терапія, групова терапія та групи самодопомоги, гіпнотерапія, майндфулнес, медитація, глибоке дихання, метод прогресивної м'язової релаксації. Існують плюси і мінуси як для психофармакологічного, так і для психотерапевтичного лікування. Отже, найефективніші стратегії лікування мають обиратися після глибокого багатопланового дослідження пацієнта і здійснюватися поліпрофільною командою фахівців.

Ключові слова: тривожно-фобічні розлади; експозиційна терапія; когнітивно-біхевіоральна терапія; групова терапія та групи самодопомоги; гіпнотерапія; майндфулнес; медитація; глибоке дихання; метод прогресивної м'язової релаксації.

Актуальність. Одними з найпоширеніших тривожних розладів, які негативно впливають як на окрему людину, так і на суспільство в цілому, спричиняючи значне погіршення психічного і фізичного стану, зниження продуктивності праці, інвалідність, є тривожно-фобічні розлади (ТФР). Вони можуть бути предиктором посилення

суїцидальної схильності, фактором ризику подальшого розвитку панічних і депресивних розладів, обсессивно-компульсивного розладу, різних видів залежності тощо. Тривожно-фобічні розлади – це група розладів, в клінічній картині яких переважає тривога, страх певних ситуацій або об'єктів (зовнішніх по відношенню до

суб'єкта), які не становлять реальної небезпеки. У результаті людина намагається уникати таких ситуацій, або, опинившись у них, змушена долати почуття страху. Безперечно, кожна людина відчуває страх, адже страх – це цілком природна людська емоція, яка допомагає підготуватися до небезпеки і адекватно відреагувати на неї. Проте, у деяких людей страхи є більш вираженими і проявляються у вигляді фобії. Фобії надзвичайно ускладнюють життя, а у важких випадках вони можуть вплинути на здоров'я людини, її самопочуття та весь спосіб існування. Хоча дослідженню тривожно-фобічних розладів приділяють сьогодні велику увагу, з ускладненням сучасного світу виникає все більше нових фобій, які інколи можуть залишатися непоміченими або не так інтерпретованими. Таким чином, все гостріше стає проблема діагностики, інтерпретації та вибору адекватних методів лікування ТФР з урахуванням багатомірності людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Чимало дослідників приділяють значну увагу причинам, наслідкам та методам лікування тривожно-фобічних розладів. У ґрунтовній роботі «Phobias: The Psychology of Irrational Fear» представлено всебічний, науково обґрунтований аналіз фобій, розкрито історичний і культурний аспекти фобій, феноменологію, класифікацію, діагностику, етіологічні моделі та методи лікування [11]. Техніки боротьби з ірраціональними страхами досліджено Х. Саул в роботі «Phobias: Fighting the Fear» [15]. Р. Гарсія підкреслює, що, хоча страх є адаптивним компонентом реакції на потенційно загрозливі стимули, занадто великий ірраціональний страх стає підґрунтям хронічних психічних розладів, включаючи посттравматичний стресовий розлад та фобії. Отже, розуміння нейробіологічної основи страху має

вирішальне значення для з'ясування механізмів, що покращують лікування патологій, пов'язаних зі страхом [6].

Метою статті є частковий аналіз психотерапевтичних методів лікування тривожно-фобічних розладів.

Методи. Був проведений широкий літературний огляд відповідних статей за період 2000-2020 рр. із використанням баз даних Google Scholar, PubMed та Scopus із такими ключовими словами: «тривожно-фобічний розлад, агорафобія, соціальний тривожний розлад, специфічна фобія, когнітивно-біхевіоральна терапія, експозиційна терапія, майндфулнес, медитація». Поряд з цим автори використовували інтегративний антропологічний підхід та інтерпретаційну парадигму дослідження.

Результати. Розлади, пов'язані зі страхом і тривогою, мають феноменологічну подібність. Це можуть бути такі фізіологічні показники як збільшення частоти серцевих скорочень, надмірне потовиділення та гіпервентиляція або поведінкові дії, такі як втеча та уникнення. МКХ-11 також наголошує на широкому діапазоні можливих емоційних реакцій, які можуть включати сором, злість або огиду. Нова класифікація не розрізняє фобічні тривожні розлади та інші тривожні розлади. Агорафобію розглядають як окрему діагностичну одиницю, а специфікатор панічної атаки застосовується за умов, коли панічні атаки є реакцією на вплив агорафобних ситуацій [10]. Відповідно до МКХ-11, можна виділити такі категорії фобій як агорафобія, соціальний тривожний розлад, специфічна фобія [7].

Фобії піддаються лікуванню, і люди, які живуть з фобічним розладом, майже завжди усвідомлюють свій розлад, що є суттєвою допомогою при діагностиці. Більшість фобій можна вилікувати за допомогою адекватних стратегій, які мають бути адаптованими до

конкретного індивіда, оскільки не існує єдиного лікування, яке підходить для кожної людини з фобією.

Деякі дослідження підтверджують ефективність як психофармакотерапії (препарати груп селективних інгібіторів зворотного захоплення серотоніну, бензодіазепінових та небензодіазепінових анксиолітиків, атипичних нейролептиків тощо), так і психотерапії [5]. Отримані дані щодо багатьох препаратів показують помірну ефективність при тривожно-фобічних розладах. Значно ефективніше спрацьовує поєднання психофармакотерапії та психотерапії, яка часто відіграє провідну роль в процесі лікування. Розмовна терапія, що застосовується при консультуванні, є корисною для лікування складних фобій.

Експозиційна терапія – це тип поведінкової терапії. При такому лікуванні терапевт, як правило, починає з тренувань в техніках релаксації, які можуть заспокоїти людину, що перебуває в стані сильного стресу. Іншим підходом до експозиційної терапії є систематична десенсибілізація. Це процес поступового «входження» в ситуації, що провокують страх: від найменш страшних до найстрашніших. Після того, як людина з тривожно-фобічним розладом навчиться заспокоювати себе під час стресу, вона та її терапевт зможуть побудувати ієрархію переживань, пов'язаних з фобіями. Експозиційна терапія – це спосіб поступово наблизити людину до того, чого вона боїться. Зазвичай це починається у її уяві, потім, наприклад, у різних мультфільмах, малюнках чи фотографіях. При зіткненні з кожним із рівнів страху терапевт допомагає клієнтам, проводячи їх через ці щаблі, використовуючи навички розслаблення, щоб заспокоїти тривогу. При послабленні рівня тривоги, пов'язаної з одним видом репрезентацій, клієнт разом з

терапевтом переходять до вищого рівня. Мета експозиції полягає в систематичній десенсибілізації клієнта до конкретної фобії, аби клієнт позбувся симптомів, які заважають прожити своє життя на повну [9].

Когнітивно-біхевіоральна терапія є одним із найчастіше використовуваних підходів, оскільки вона допомагає людям переглянути інтерпретацію ситуацій, дозволяючи їм знаходити шляхи більш конструктивної боротьби зі своїми тривогами [1]. Когнітивно-біхевіоральні терапевти також заохочуватимуть клієнтів дослідити деякі складні причини, що лежать в основі їхньої тривоги, щоб допомогти їм краще зрозуміти це і побачити ситуацію в реалістичному аспекті, оскільки люди з тривожно-фобічними розладами «формують» навколо фобії моделі мислення, які не засновані на дійсності. Когнітивно-біхевіоральна терапія допомагає людям виявити свої когнітивні спотворення. У рамках даного підходу прояснюється механізм переходу нормальної тривоги, яка носить лінійний характер, у тривожний розлад, при якому тривога має циклічний характер. При тривожних розладах тривожна реакція не зникає. Когнітивні інтерпретації людини можуть стати неадекватними, що призводить до виникнення підтримуючого циклу. Тобто, після того як небезпечну ситуацію завершено, тривога залишається. Розвивається патерн уникання, що не надає можливості перевірити правильність когнітивних інтерпретацій. Когнітивне спотворення закріплюється і сприймається як одна-єдина реальність, що, в свою чергу, призводить до неадекватних дій, спрямованих на зменшення загрози. Це класична ситуація, яка підтверджує думку, що ми маємо справу не з фактами, а лише з інтерпретаціями.

Пацієнтам із сильним страхом перед фобічним епізодом когнітивно-біхевіоральна терапія допомагає

«пригадати», що у них фобія, що цей епізод має кінець; допомагає «побачити» думки, які посилюють страх і спричиняють неадекватну поведінку; сприяє «заміні» неадекватних думок реалістичними твердженнями [9].

Групова терапія та відвідування груп самодопомоги також вважаються корисними для людей з тривожно-фобічними розладами. Групові роботи допомагає мотивувати людей під час та після терапії, оскільки вона сприяє відчуттю полегшення і підтримки, усвідомленню того, що можна поділитися своїми проблемами з іншими, з тими, хто розуміє, що людина переживає. Усі консультативні методи лікування фобій є, по суті, поступовим і контрольованим способом зменшення тривожності та допомоги людям у розробці нових схем мислення та поведінки, що сприяють добробуту та життєздатності.

При тривожно-фобічному розладі використовують і гіпнотерапію. Фобії «працюють» на підсвідомому рівні. Це означає, що як би ми не переконували себе, що «щось» не загрожує життю, наш розум і тіло все одно реагують зі страхом. Метою гіпнотерапії є спілкування з підсвідомим та зміна почуття та поведінки щодо фобії. Сам процес відбувається в дуже розслабленому, гіпнотичному стані. Якщо причина фобії є незрозумілою, процес потребує певного часу, аби дістатися до чинника фобії та згадати подію, яка її спричинила (якщо така була). Кількість потрібних сеансів різниться залежно від людини і від складності фобії. Деякі люди почуваються більш спроможними впоратися з проблемою вже після одного заняття, тоді як інші потребують постійного підкріплення. Багато гіпнотерапевтів також рекомендують методи самогіпнозу та розслаблення, що надає клієнту можливості довгостроково керувати своєю тривогою [14]. Однак, як

зазначає А. Пеліссоло, отриманих даних є недостатньо для підтвердження ефективності гіпнозу при хронічних тривожних розладах будь-яких категорій, включаючи фобію або ПТСР, отже сучасна наука потребує конкретних подальших досліджень [13].

Майндфулнес при роботі з фобіями допомагає зменшити рівень стресу. Можливо, ця техніка не зупинить початковий приплив фобічної тривоги, але тренування вміння «бути тут і зараз» може допомогти зменшити рівень страху і може бути використано для домашньої терапії. Для людей, які страждають від тривожно-фобічних розладів, буде корисною співпраця з терапевтом з метою опанування технік майндфулнес. Самостійна практика майндфулнес є прекрасною самодопомогою, особливо в неприємні моменти зустрічі з фобічними страхами.

Медитація, глибоке дихання та прогресивна м'язова релаксація також є корисними для людей з ТФР [4]. Медитативні техніки, які розроблялися століттями, практикуються в культурах усього світу з метою набуття спокою та внутрішньої гармонії. Сьогодні у нашому непередбачуваному світі медитація набуває популярності. Її інкорпорування у повсякденне життя приносить чимало користі [2; 3].

Глибоке дихання – це діафрагмальне дихання, що має ряд переваг, які впливають на весь організм. Це основа майже всіх методів медитації або релаксації, які можуть зменшити рівень стресу, знизити кров'яний тиск та регулювати інші важливі процеси в організмі. Однак слід враховувати, що діафрагмальне дихання не завжди спрацьовує саме по собі – воно є значно ефективнішим у поєднанні з когнітивно-біхевіоральною терапією або гіпнотерапією [8].

Метод прогресивної м'язової релаксації був розроблений американським лікарем Е. Якобсоном

у 20-х роках минулого століття. Він базувався на теорії, згідно з якою фізична релаксація може сприяти розумовій релаксації. Якобсон виявив, що напруження і розслаблення м'язів впливає не тільки на тіло, але й на розум. Прогресивна м'язова релаксація сприяє досягненню розслаблення єдиної системи «тіло-розум», що суттєво знижує рівень тривожних станів, депресії та стресу, покращує сон, зменшує відчуття фізичного болю, нормалізує систолічний кров'яний тиск [12]. Подібний метод може позитивно вплинути на стан пацієнтів з тривожно-фобічним розладом.

Висновки і перспективи. Отже, психотерапія є одним з найплідніших підходів до лікування тривожно-фобічних розладів. Чим раніше люди звертаються по допомогу, тим краще, оскільки уникання ускладнює проблему і руйнує життя людини. Хоча лікування простих фобій часто передбачає самопомогу, наприклад, використання техніки експозиції вдома, лікування складних фобій потребує більше часу і роботи. Вибір стратегії терапії залежать від проявів клінічної симптоматики, етапу лікування, особливостей особистості, установок і очікувань пацієнтів, актуальних ресурсів і організаційних можливостей. Існують плюси і мінуси як для психофармакологічного, так і для психотерапевтичного лікування. Отже, найефективніші стратегії лікування мають обиратися після глибокого багатопланового дослідження пацієнта і здійснюватися поліпрофільною командою фахівців.

References

1. Cuijpers P., Gentili C., Banos R.M., Garcia-Campayo J., Botella C., Cristea I.A. (2016). Relative effects of cognitive and behavioral therapies on generalized anxiety disorder, social anxiety disorder and panic disorder: A meta-analysis. *Journal of Anxiety Disorders*, 43, 79–89. doi: 10.1016/j.janxdis.2016.09.003.
2. Danylova, T. (2014). The World without Fear and Illusions: Meditation as a Means of Overcoming Binary oppositions of Culture. *International Researchers IR*, 3, 2. Retrieved from [http://www.iresearcher.org/77-82 %20IR %20Template %20-%20Copy %20\(8\).pdf](http://www.iresearcher.org/77-82%20IR%20Template%20-%20Copy%20(8).pdf).
3. Danylova, T. (2019). Moving Beyond The “Nature – Nurture” Dichotomy: A Holistic Approach to Mental Health. *Research Revolution. International Journal of Social Science & Management*, VII (6-7), 1-5.
4. Danylova. T. (2020). On Covid-19, Mental Health, and Meditation. *Scientific Herald of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: Pedagogics, Psychology, Philosophy*, 3, 11(4), 75-81.
5. Furukawa T. A., Watanabe N., Churchill R. (2007). Combined psychotherapy plus antidepressants for panic disorder with or without agoraphobia. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 1, CD004364. doi: 10.1002/14651858.CD004364.pub2.
6. Garcia, R. (2017). Neurobiology of fear and specific phobias. *Learning Memory*, 24(9), 462-471.
7. ICD-11. International Classification of Diseases. (2020). 11th Revision. The Global Standard for Diagnostic Health Information. *World Health Organization*. Retrieved from <https://icd.who.int/en>.
8. Jewell, T. (2018). What Is Diaphragmatic Breathing? Reviewed by D.R. Wilson. *Healthline*. Retrieved from <https://www.healthline.com/health/diaphragmatic-breathing>.
9. Joy, R. (2020). What Types of Therapy Can Help Treat a Phobia? Medically reviewed by White M.A. *Healthline*. Retrieved from <https://www.healthline.com/health/therapy-for-phobias>.

10. Kogan, C.S., Stain D.J, Maj M., First M.B., Emmelkamp P.M.G., Reed, G.M. (2016). The classification of Anxiety and Fear-Related Disorders in the ICD-11. *Depression and Anxiety*, 33(12), 1141-1154. doi: 10.1002/da.22530.
11. Milosevic, I., McCabe, R.E. (Eds.). (2015). *Phobias: The Psychology of Irrational Fear*. Greenwood, 444 p.
12. Nunez, K. (2020). The Benefits of Progressive Muscle Relaxation and How to Do It. Reviewed by G. Minnis. *Healthline*. 2020. Retrieved from <https://www.healthline.com/health/progressive-muscle-relaxation>.
13. Pelissolo, A. (2016). Hypnosis for anxiety and phobic disorders: A review of clinical studies. *La Presse Medicale*, 45, 284–290. doi: 10.1016/j.lpm.2015.12.002.
14. Phobias. *Hypnotherapy Directory*. Retrieved from <https://www.hypnotherapy-directory.org.uk/articles/phobias.html#understandingphobias>.
15. Saul, H. (2001). *Phobias: Fighting the Fear*. Arcade Pub, 368 p.

PSYCHOTHERAPEUTIC TREATMENT OPTIONS FOR PHOBIC ANXIETY DISORDERS: A BRIEF OVERVIEW

Danylova T.V., Salata G.V., Semenov Yu.O.

Abstract. Nowadays, the problem of diagnosis, interpretation and selection of treatment options for phobic anxiety disorders is becoming more acute taking into account the multidimensionality of a human being. The data obtained on psychopharmacotherapy show its moderate effectiveness for phobic anxiety disorders. The combination of psychopharmacotherapy and psychotherapy, which often plays a leading role in the treatment process, works much better. The paper aims at analyzing psychotherapeutic treatment options for phobic anxiety disorders, such as exposure therapy, cognitive-behavioral therapy, group therapy and self-help groups, hypnotherapy, mindfulness, meditation, deep breathing, progressive muscle relaxation method. There are pros and cons for both psychopharmacological and psychotherapeutic treatment options. Therefore, the choice of the most effective treatment options should be determined after an in-depth examination of a patient and carried out by a multidisciplinary team of specialists.

Keywords: phobic anxiety disorders; exposure therapy; cognitive-behavioral therapy; group therapy and self-help groups; hypnotherapy; mindfulness; meditation; deep breathing; progressive muscle relaxation method.

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.032

УДК 159.955:378-057.87

**СТИЛЬ МИСЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ
ЯК НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ПРОБЛЕМА****ІВАНОВА І.О.**, аспірантка І р. н. Гуманітарно-педагогічного факультету
спеціальності «Психологія»**Національний університет біоресурсів і природокористування України**E-mail: dr.innaivanova@gmail.com**МАРТИНЮК І.А.**, канд. психол. наук, доцент, в. о. завідувача кафедри
психології **Національний університет біоресурсів і природокористування
України**E-mail: martirene@ukr.net

Анотація. У статті обґрунтовані вихідні положення наукового дослідження стилю мисленнєвої діяльності сучасної студентської молоді. Стиль мислення розглядається як система інтелектуальних стратегій, прийомів, навичок та операцій особистості, що використовується нею в мисленнєвій діяльності. Зауважується зв'язок стилю мислення із когнітивним стилем як способом сприймання та обробки інформації. Зазначається, що ефективність учбової діяльності студентів значною мірою залежить від того, наскільки добре поєднується методика викладання із домінуючими стильовими характеристиками їх мисленнєвої діяльності. Звертається увага на кліповість як характерну особливість стилю мислення сучасної студентської молоді. Зауважується, що схильність до відтворення різномірних об'єктів, без зв'язних елементів між ними, які характеризуються нелогічністю, різномірністю і високою швидкістю переключення між фрагментами інформації, веде до ускладнень формування бажаної якості мислення студентів – критичності як здатності до оцінки достовірності, точності чи цінності чогось, здатності шукати і віднаходити причини й альтернативні точки зору, сприймати ситуацію в цілому чи змінити свою позицію на підґрунті фактів та аргументів. Зазначається, що для оптимізації навчального процесу у ЗВО необхідно підбирати такі методи викладання, які б забезпечували ефективність мисленнєвого процесу студентів.

Ключові слова: стиль мислення, мисленнєва діяльність, студентська молодь, когнітивний стиль, стильові характеристики мисленнєвої діяльності.

Актуальність. Сучасний етап розвитку суспільства з його електронними носіями, оцифрованими бібліотечними джерелами, мережею Інтернет та його можливостями вимагає нових умінь від фахівців різних профілів, а саме: цілісно мислити, бути інноваційним, синтезувати інформацію, вирішувати проблеми творчим шляхом. Відтак, заклади вищої освіти мають перелаштуватись на зміну парадигми освітньої діяльності – від опанування величезних обсягів інформації до формування ефективного професійно-орієнтованого стилю мисленнєвої діяльності студента.

Студенти приходять в університети зі сформованими особливостями мислення, що впливають на пізнавальну діяльність, якою вони займаються. Переважаючий стиль мислення веде до певної переваги у стилі навчання, визначає домінуючий когнітивний стиль, в якому особистість отримує та обробляє інформацію. Відтак, для забезпечення ефективного навчання студентів необхідне знання стильових характеристик їх мисленнєвої діяльності та добір відповідних методів викладання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Інтерес до стильових

особливостей діяльності особистості виник у зв'язку з нагромадженням інформації про значні індивідуальні відмінності, що спостерігалися при вивченні перцептивних процесів. У результаті активного пошуку різні автори (Г. Уїткін, Дж. Клейн, Дж. Каган, М. Холодна та ін.) незалежно один від одного описали близько двох десятків стійких прийомів оперування інформацією – когнітивних стилів. В останні роки увага дослідників та практиків прикута до проблем формування критичного мислення майбутніх фахівців різних галузей [1; 6; 11 та ін.] та особливостей кліпового мислення студентства й необхідності його врахування в методиці викладання [3; 7; 13 та ін.]. Однак на сьогодні в психолого-педагогічній науці відсутні дослідження системи характеристик стилю мислення студентської молоді та розробки рекомендацій з їх урахування в освітньому процесі ЗВО.

Мета – обґрунтувати вихідні положення наукового дослідження стилю мисленнєвої діяльності сучасної студентської молоді.

Методи. Застосовано методи теоретичного аналізу та узагальнення даних наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених.

Результати. Кожен із нас мислить у межах того стилю, що склався в процесі життя, часто вважаючи, що цей стиль є оптимальним [5].

Стиль мислення – це система, що володіє відносно постійним ядром, структурою, вибірковістю до зовнішніх впливів. Це відкрита система інтелектуальних стратегій, прийомів, навичок та операцій, яку людина використовує в процесах мислительної діяльності і до якої особистість схильна в силу своїх індивідуальних особливостей [5].

За Ю. П. Платоновим, під час прийняття рішення ми так чи інакше застосовуємо набір певних мислительних стратегій. Кожен набір

стратегій має свої слабкі і сильні сторони. Кожен може бути корисним у деякій конкретній ситуації, але може і привести до катастрофи. Не дивлячись на це, кожен із нас опановує лише один або два набори стратегій та застосовує їх протягом всього життя, незалежно від характеру ситуації. Ми рідко вдаємось до пошуку нових шляхів мислення, хоча цим могли б підвищити свою адаптованість до проблемних ситуацій і подій повсякденного життя [5].

Стили мислення починають складатись у дитинстві і розвиваються упродовж всього життя людини [5].

Частіше за все, коли говорять про стиль мислення індивіда, то мають на увазі його домінуючий стиль.

Стиль мислення пов'язаний із когнітивним стилем – індивідуально-своєрідним способом переробки інформації про своє оточення у вигляді індивідуальних відмінностей сприймання, аналізу, структурування, категоризації, оцінювання того, що відбувається. Такі відмінності утворюють певні типові форми когнітивного реагування, щодо яких групи людей схожі або відрізняються один від одного [12].

М. О. Холодна [12] описує такі когнітивні стилі особистості:

1. **Полезалежність** – полenezалежність. Ці стилі пов'язані з мірою свободи від зовнішніх референтів, тобто мірою орієнтації людини під час прийняття рішень на наявні в неї знання та досвід, а не на зовнішні орієнтири, якщо вони вступають в суперечність з її досвідом.

Особистісні відмінності полenezалежних та полenezалежних людей проявляються багатогранно. Полenezалежні люди більш успішні в інтелектуальній діяльності, обирають сферу діяльності, що вимагає високої самостійності у засобах досягнення поставленої цілі. Полenezалежні більш комунікабельні, відкриті до соціальних контактів, обирають такий вид занять, у якому засоби діяльності наперед

задані, визначені, віддають перевагу колективному виконанню задачі. Полезалежні більш піддаються різним ілюзіям сприймання. Для полезалежних картинка, яку вони сприймають, значно більше структурована, ніж для полезалежних, тобто якості об'єкта сприймаються самостійно, окремо від інших об'єктів, що сприймаються одночасно з ним.

2. Вузкий – широкий діапазон еквівалентності. Переважання вузького діапазону (аналітичність) свідчить про те, що людина схильна шукати відмінності у сприйманих об'єктах. Такі люди легко пораються із завданнями, що вимагають звертати увагу на багато різних аспектів. При цьому краще не давати їм для запам'ятовування велику кількість інформації відразу – треба розбивати її на частини. Широкий діапазон (синтетичність) орієнтує людину на пошук спільного між об'єктами. Люди з переважанням цього типу когнітивного стилю можуть сприймати і запам'ятовувати великий обсяг інформації відразу. Але краще не давати їм для вирішення декілька різнопланових задач одразу.

3. Широта категорії. Відбиває міру суб'єктивної диференціації однієї єдиної категорії (різні варіації значення категорії «великий», міру розмежування різних відтінків червоного кольору тощо). Таким чином, вузькі категоризатори схильні специфікувати свої враження та обмежувати сферу застосування певної категорії, тоді як широкі категоризатори, навпаки, схильні підводити під одну категорію велику кількість прикладів, що підтверджують її.

4. Ригідний – гнучкий пізнавальний контроль. Люди з ригідним контролем важче переключаються з одного способу переробки інформації на інший, наприклад, зі сприймання слів на сприймання зображень. Вони потребують попередньої підготовки до

зміни діяльності, перерви між різними типами робіт. Люди із гнучким пізнавальним контролем легко переходять з одного типу сприймання і переробки на інший. Їм можна одночасно давати інформацію, представлену в різних формах, наприклад, текстову і графічну. Вони не потребують пауз між видами діяльності.

5. Толерантність до нереалістичного досвіду. Люди з домінуючою низькою толерантністю у двозначних чи невизначених ситуаціях з труднощами можуть сприйняти інформацію чи досвід, що суперечить наявним у них знанням. У навчанні таким людям важливо розвивати креативність, що допоможе розглядати складну ситуацію з різних ракурсів. Зате їм легко виконувати задачі за заданим шаблоном. Висока толерантність буде сприяти тому, що найбільш неоднозначні ситуації будуть з успіхом вирішуватись завдяки готовності подивитись на них з іншого боку. Люди з таким когнітивним стилем креативні і легко знаходять нові рішення, але з труднощами можуть дотримуватись одного заданого алгоритму під час вирішення задач.

6. Фокусуючий – скануючий контроль. Цей поділ когнітивних стилів стосується уваги. Люди зі скануючим контролем розподіляють свою увагу рівномірно за всіма об'єктами. Вони можуть сприймати велику кількість інформації відразу, але їм складно зосередитись на чомусь одному за наявності декількох об'єктів. Якщо потрібне детальне вивчення, то їм треба подавати матеріал обмежено. Фокусуючий контроль, навпаки, сприяє тому, що людина може зосередитись на одному об'єкті чи детально його вивчити, але сприймання декількох об'єктів одночасно буде викликати труднощі. Учням, студентам із цим типом контролю краще подавати матеріал поступово, малими дозами.

7. Згладжування – загострення. Згладжування проявляється в тому,

що інформація, яка запам'ятовується людиною, позбавлена великої кількості деталей, вона ніби спрощується. Для детального запам'ятання таким людям рекомендовано подавати інформацію малими порціями і на більш тривалий час. Це допоможе їх краще відкласти в пам'яті. Люди, схильні до загострення, здатні запам'ятати інформацію дуже чітко і в усіх деталях. Їм досить легко дається збереження в пам'яті великої кількості об'єктів у деталях. Якщо такого запам'ятання не треба, то слід просто обмежити час пред'явлення інформації.

8. Імпульсивність – рефлексивність. Імпульсивна людина приймає рішення швидко, а в ситуації альтернативного вибору здатна визначитись моментально. Учні, студенти з такою характеристикою легко дають швидку відповідь, але нерідко роблять помилки. Їх слід закликти подумати ще, не запитувати відразу, навіть якщо вони готові відповісти. Люди, схильні до рефлексії, спочатку про себе висуюють різні гіпотези і перевіряють їх, і лише потім дають відповідь. Таким школярам та студентам слід давати більше часу на прийняття рішення, не вимагати моментальної відповіді. Зате помилки вони роблять значно рідше.

9. Конкретна – абстрактна концептуалізація. Для конкретної концептуалізації властива схильність до чорно-білого мислення, залежність від статусу й авторитету, нетерпимість до невизначеності, стереотипність рішень, ситуативний характер поведінки, менша здатність мислити в термінах гіпотетичних ситуацій тощо. Люди з абстрактною концептуалізацією схильні до високої диференціації, високої інтеграції понять. Для них характерна свобода від безпосередніх властивостей ситуації, орієнтація на внутрішній досвід у поясненні фізичного й соціального світу, схильність до

ризиків, незалежність, гнучкість, креативність тощо.

10. Когнітивна простота – складність. Когнітивна простота зумовлює таке розуміння та інтерпретацію отриманих даних, за яких враховується мала кількість різних критеріїв. Тобто, виносячи судження про когось, людина буде звертати увагу на зовнішні дані чи вже відомі відомості, не здійснюючи глибокого аналізу. Таким учням та студентам добре даються задачі з чітко визначеною кількістю змінних і чіткими умовами. Математику вони люблять більше, ніж літературу та інші дисципліни, де треба враховувати явища, яких не видно на перший погляд. Їм слід додатково пояснювати складний матеріал, допомагати вловлювати приховані зв'язки. Люди з когнітивною складністю сприймають об'єкт чи інформацію в усій повноті та враховують усі можливі зв'язки, виносячи судження. Учні, студенти з цим когнітивним стилем добре пораються із задачами, що вимагають глибокого аналізу та виявлення прихованих факторів. Але вони часто схильні приписувати чомусь характеристики, якими даний об'єкт не володіє. Тоді їх слід зупиняти, просячи зосередитись на конкретних аспектах.

Усі згадані стилі в тій чи іншій мірі, у певному полюсі властиві кожній людині. Але не у всіх людей вони доходять до крайніх значень, а можуть перебувати у середньому прояві.

Ю. П. Платонов вслід за А. Харрісоном та Б. Бремсоном (1981) [5] виокремлює такі стилі мислення:

1. Синтетичний стиль. Основна стратегія – діалектика. Синтезувати – означає створювати щось якісно нове та оригінальне з речей чи ідей, які самі по собі схожими якостями не володіють і виглядають такими, що різко відрізняються один від одного, а іноді цілком несумісні. Улюблена форма мислення людей із цим стилем – мисленнєвий експеримент («А що

якщо...?»). Такі люди надзвичайно чутливі до суперечностей у міркуваннях інших, відчувають підвищений інтерес до парадоксів і конфліктів ідей. Вони часто зацікавлені у виникненні таких конфліктів і можуть провокувати їх, задаючи несподівані, гострі «сократівські» питання з метою з'ясування вихідних позицій іншої сторони.

2. Ідеалістичний стиль. Основна стратегія – асоціююче мислення. Люди з таким стилем володіють широким поглядом на речі, схильні до інтуїтивних, глобальних оцінок і не мучать себе детальним аналізом проблем з опорою на багатство фактів та формальну логіку. Вони відчувають підвищений інтерес до цілей, потреб, мотивів, людських цінностей. Добре вміють формулювати цілі, і не лише свої. Переконані, що люди здатні домовитись про що завгодно, як тільки дійдуть до згоди відносно цілей. Їх мислення рецептивне – легко і без внутрішнього спротиву сприймають різні ідеї, позиції, пропозиції.

3. Прагматичний стиль. Основна стратегія – всебічне врахування можливостей. Люди з таким стилем мислення вирізняються схильністю до пошуку нових способів задоволення своїх та чужих потреб з використанням лише тих матеріалів та інформації, що лежать у них під рукою. Намагаються якомога швидше отримати конкретний результат. Володіють здатністю вловлювати запит та пропозицію у найширшому значенні цих слів. Раді діляться своїми міркуваннями з іншими, завжди готові до співпраці, з ентузіазмом включаються у процес колективного мислення й прийняття рішень, проявляючи щирий інтерес до формулювання стратегій і тактик швидкого досягнення цілей. Люди з таким стилем мислення досить гнучкі й адаптивні як у плані мислення, так і в плані поведінки. Зазвичай володіють добре розвинутими навичками

спілкування, здатні поставити себе на місце іншої людини.

4. Аналітичний стиль. Основна стратегія – пошук найкращого шляху. Для людей з цим стилем мислення властива логічна, методична, ретельна й обережна стратегія вирішення проблем. Перш, ніж прийняти рішення, вони розробляють детальний план і намагаються зібрати якомога більше інформації, тому часто виграють. Схильні бачити світ логічним, впорядкованим, раціональним, передбачуваним. Погано переносять невідомість, невизначеність, хаос. Цінують знання, серйозно ставляться до навчання і з самого дитинства опановують багато теорій, які допомагають їм пояснювати події і наводити порядок в оточуючому світі. Окрім того, вони поважають авторитети, не люблять змінювати свої погляди, пристрасті, намагаються регулярно застосовувати набуті теоретичні знання на практиці. З часом процес застосування набутих «теорій» доводиться до автоматизму і перестає ними усвідомлюватися. Коли з'являється проблема, такі люди, намагаються віднайти формулу, процедуру чи систему, здатну дати рішення. Затрачають багато зусиль на добування інформації. Пишаються своєю компетентністю, знанням та розумінням усіх сторін будь-якої ситуації.

5. Реалістичний стиль. Для людей із таким стилем мислення важливими є реальні факти – усе, що можна безпосередньо відчути (торкнутись, побачити, почути, пережити тощо). Для них властива конкретність та установка на виправлення і корекцію ситуації з метою досягнення певного результату. Хочуть вести справи безпомилково, обґрунтовано та з повною впевненістю, що якщо вони щось виправили, то далі буде все відбуватись без сюрпризів та непередбачуваних змін. А якщо все ж щось відбудеться, то будуть

намагатись ввести чергове виправлення і знову дотримуватись обраного курсу.

Загалом слід зауважити, що стиль мислення не може бути кращим чи гіршим. Він може виявитися невдалим для конкретної ситуації.

Стиль мислення відбивається на постановці проблем (їх глибині, широті), способах їх вирішення, на поведінці людини в повсякденному житті.

Відповідно, стиль мислення позначається на навчальній діяльності особистості. Когнітивний стиль пов'язаний із тим, як учень, студент розуміє, запам'ятовує, думає і розв'язує завдання.

На сьогодні відомо, що відмінності в когнітивному стилі самі по собі мало впливають на успішність навчальної діяльності особистості. Але в поєднанні з методикою викладання він може або сприяти досягненню найкращих результатів, або сповільнювати їх досягнення.

Якщо навчальна діяльність побудована відповідно до улюбленого способу мислення учня, студента, то його пізнавальні функції пристосовуються до неї [13]. Якщо методика викладання узгоджується зі стилем мислення учнів, студентів, то вони здатні досягти найкращих результатів.

Відомо також, що когнітивні стилі можуть змінюватись внаслідок професійного навчання [8]. Відтак, з метою професійного розвитку та формування належного рівня професійної компетентності когнітивний стиль можна цілеспрямовано змінювати.

Студентський вік охоплює два періоди загальновідомої вікової класифікації: пізня юність та рання дорослість.

На період ранньої дорослості припадають такі важливі досягнення пізнавальної сфери особистості: розвиток діалектичного мислення,

сміслових систем, гнучкості мислення [10].

Діалектичне мислення пов'язане зі здатністю обмірковувати, синтезувати протилежні думки, інтегрувати ідеальне і матеріальне, потенційне й актуальне, реальне і фантастичне. Завдяки йому практичний, звичайний світ (реальне) постає діалектичною корекцією штучності абстрактного, формально-операційного мислення (ідеального). Саме у цьому полягає сила мислення дорослої людини.

Сміслові системи є утвореннями, які впорядковують життєвий досвід, організовують мислення людини і зумовлюють певну її поведінку. Зі вступом у доросле життя індивідуальні смислові системи особистості набувають своєрідності, зберігаючи певну спільність зі смисловими системами інших людей, які перебувають на одній стадії вікового розвитку. За спостереженнями психологів, більшість людей структурує і реструктурує своє розуміння світу до 40 років, а то й довше.

Гнучкість мислення забезпечує використання особистістю усіх когнітивних здібностей, якими вона володіє у ранньому дорослому віці. Виявляється вона у вмілому застосуванні за певних обставин образного, логічного і дійового мислення, оптимальному поєднанні їх елементів.

Однією з основних характеристик мислення у ранньому дорослому віці є комплексність мислительних операцій за високого рівня інтеграції різних видів мислення. Наприклад, результати теоретичного мислення, спрямованого на відкриття законів, властивостей предметів, перевіряються практикою, внаслідок чого відбувається його збагачення, а пов'язане з формуванням цілей, складанням планів, проектів практичне мислення у багатьох ситуаціях

ґрунтується на поняттях теоретичного мислення.

Мисленнєва діяльність студентів долає такі стадії розвитку:

1. Дуалістичне інтерпретування світу і свого освітнього досвіду. Свідченням його є прагнення до знань, шукання істини, сприймання світу тільки як доброго чи поганого, правильного чи неправильного. Викладач є особливо авторитетною особою для них, а свою роль вони вбачають у старанному навчанні. Домінує таке мислення на початку навчання.

2. Відкриття для себе й усвідомлення існування різних, навіть протилежних, поглядів. Студенти поступово починають визнавати, схвалювати розмаїття думок, усвідомлюючи право людей на різні погляди.

3. Потреба у формуванні власної думки. На цій стадії, що настає під кінець навчання, студенти самостійно обирають цінності, формують власні погляди та спосіб життя.

За період навчання у закладі вищої освіти відбувається також активне формування індивідуального стилю учіння.

Важливо, щоб у період навчання в ЗВО в особистості сформувалось критичне мислення. Воно необхідне для забезпечення готовності студентів реагувати на різні складні проблеми, що виникають в їх особистому та професійному житті. Підґрунтям такого мислення є аналіз, інтерпретація, оцінка, пояснення, умовиводи та саморегулювання [11]. Вважається, що особистість, яка володіє критичним мисленням, вміє піддати сумніву усталені думки й судження, здатна вести діалог, визначати сутність проблеми й альтернативні шляхи її вирішення, відрізнити факт, який завжди можна перевірити, від припущення та особистої думки [1].

Під критичним мисленням зазвичай мають на увазі процес оцінки

достовірності, точності чи цінності чогось, здатність шукати і віднаходити причини й альтернативні точки зору, сприймати ситуацію в цілому чи змінити свою позицію на підґрунті фактів та аргументів. Це логічне чи аналітичне мислення. Це мислення рефлексивне, оцінне, для якого знання є не кінцевою, а відправною точкою [1].

Прийнято вважати, що розвиток критичного мислення студента сприяє:

- розвитку його інформаційної культури (уміння грамотно та цілеспрямовано працювати з інформацією, застосовуючи при її створенні, обробці, передачі і використанні нові інформаційні технології, сучасні технічні засоби й методи);

- розвитку пізнавальної мотивації, тобто підвищенню інтересу до предмету, процесу навчання, активного опанування навчального матеріалу, розвитку здатності піднімати й формувати важливі проблеми і питання;

- формуванню соціальної компетентності, тобто комунікативних навичок і відповідальності за свої знання, здібності ефективно спілкуватись із співрозмовником, вирішуючи складні проблеми й переконливо аргументуючи свою точку зору, поважати чужу думку [1; 6; 11 та ін.].

Загалом розвиток критичного мислення орієнтований не на запам'ятання, а на вдумливий творчий процес пізнання, на постановку проблеми, пошук її вирішення, забезпечує більш глибоке опанування матеріалу, підвищує інтерес до процесу навчання і до предмета.

Технологія розвитку критичного мислення уміщує три стадії:

1) стадія виклику (пробудження інтересу до отримання нової інформації, актуалізація наявних у студента знань, визначення цілей вивчення матеріалу);

2) стадія осмислення (змістова робота студента з текстом, отримання нової інформації, коректування поставлених цілей навчання);

3) стадія роздумів та рефлексії (формування особистої думки студента про вивчений матеріал, висновок про досягнення мети, корекція, постановка нових цілей навчання) [1].

Із приводу кліпового мислення студентської молоді дослідники зазначають, що його появу спричинили такі передумови: великі обсяги інформації, висока швидкість надходження інформаційного потоку та потреба в його актуальності, велике різноманіття інформації, що надходить, збільшення кількості дій, які здійснює особистості одночасно, зростання діалогічності в соціальному середовищі [13].

Загалом під кліповим мисленням розуміють явище відтворення різнорідних об'єктів, без зв'язних елементів між ними, які характеризуються не логічністю, різнорідністю і високою швидкістю переключення між фрагментами інформації, що веде до відсутності в індивіда цілісного сприймання інформації, яка надходить [13].

Дослідники сходять в думці про те, що розвиток кліпового мислення в сучасних студентів є неunikненням [3; 7; 13 та ін.]. При цьому вони слабо концентрують свою увагу на інформації, яка надходить, не здатні аналізувати її, внаслідок чого у них знижується рівень успішності [13].

Вирізняють такі особливості особистості з кліповим мисленням: 1) відсутність здатності до аналізу, логіки, вміння виділяти головне, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; 2) переважання короточасної пам'яті, за якої інформація швидко стирається (протягом двох-трьох днів); 3) уміння оперувати думками лише малої довжини; із збільшенням складності матеріалів, що вивчаються, спостерігається їх повне нерозуміння;

4) відсутність інтересу до предмету, який вивчається, що пояснюється частковим чи повним його нерозумінням;

5) швидка втомлюваність під час вивчення обов'язкових дисциплін; 6) низька самоорганізація, зумовлена низьким рівнем інтересу до дисципліни, що вивчається [13].

Однак, кліпове мислення має свої важливі переваги: 1) оберігає мозок від надлишкового інформаційного навантаження (тому його ще називають механізмом адаптації у сфері інформаційних технологій) [13]; 2) розвиває багатозадачність (дає можливість здійснювати декілька дій одночасно) [13]; 3) прискорює реакцію (дає можливість швидко відгукуватись та реагувати на будь-які зміни) [13]; 4) висока швидкість обробки інформації і переключуваність з однієї дії на іншу; при цьому будь-який цілісний інформаційний об'єкт стає інструкцією, конкретним завданням для швидкої майже рефлекторної реакції [3]; 5) надання переваги нетекстовій, візуальній, образній інформації (це сприяє більш швидкому сприйманню інформації, ніж у лінійній структурі, викладеній в судженнях); наявність емоційної складової в мотиваційно-регуляторних механізмах [3].

Особливістю кліпового мислення є й те, що оперативна пам'ять потребує постійного завантаження, переробки зовнішньої інформації, у той час, як внутрішнє «самозавантаження» знижене [3]. Окрім того, людина може в будь-який момент вийти із сприйманої системи без наступного відчуття якоїсь незавершеності і нову з будь-якого місця зайти в неї [7].

Аналіз сильних та слабких сторін кліпового мислення особистості засвідчує необхідність правильної організації навчання студентів, розвитку в них уміння користуватись різними мислительними операціями.

Висновки і перспективи. Вище викладене стало підґрунтям для таких висновків:

1. Стиль мислення особистості – це система інтелектуальних стратегій, прийомів, навичок та операцій, що використовується нею в мисленнєвій діяльності. Він формується з дитинства і розвивається до дорослого віку.

2. Стиль мислення тісно пов'язаний із когнітивним стилем як способом сприймання та обробки інформації. При великій різноманітності зазначених стилів у людини зазвичай проявляються якісь домінуючі характеристики мислення.

3. Домінуючий стиль мислення та когнітивний стиль загалом може виявитись неефективним для вирішення різноманітних задач, що постають в діяльності особистості. Ефективність учбової діяльності студентів значною мірою залежить від того, наскільки добре поєднується методика викладання із домінуючими стильовими характеристиками їх мисленнєвої діяльності.

4. У сучасному світі характерною особливістю стилю мислення студентської молоді є кліповість – схильність до відтворення різноманітних об'єктів, без зв'язних елементів між ними, які характеризуються нелогічністю, різноманітністю і високою швидкістю переключення між фрагментами інформації. Вона веде до ускладнень формування бажаної якості мислення студентів – критичності як здатності до оцінки достовірності, точності чи цінності чогось, здатності шукати і віднаходити причини й альтернативні точки зору, сприймати ситуацію в цілому чи змінити свою позицію на підґрунті фактів та аргументів.

5. Для оптимізації навчального процесу у ЗВО необхідно підбирати такі методи викладання, які б забезпечували ефективність мисленнєвого процесу студентів. Для цього важливо дослідити стильові

характеристики мисленнєвої діяльності студентської молоді та розробити методику навчання, яка б максимально враховувала її сильні сторони й розвивала б слабкі.

Вивчення таких характеристик мисленнєвої діяльності студентів складає перспективу наших подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Бронникова Л. М. Развитие критического мышления студентов в процессе изучения математических дисциплин // Современные наукоемкие технологии. 2016. № 3–1. С. 101–105.
2. Жардецька Л. Л. Когнітивні стилі як чинник професійного становлення майбутніх психологів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.
3. Литвинова М. Б., Штанько А. Д., Тендитный Ю. Г. Работа с клиповым мышлением студентов в образовательном пространстве Украины // 36. наук. праць. 2016. Вип. LXXIV. Том 1. С. 136–140.
4. Напрасна О. Б. Індивідуально-психологічні особливості когнітивно-стильових характеристик навчальної діяльності студентів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 20 с.
5. Платонов Ю. П. Пять основных стилей мышления людей: практическое руководство. URL: <http://www.elitarium.ru/myshlenie-stil-pragmatik-sintezator-idealist-realist-analitik-povedenie-obshchenie-rukovoditel/> (Дата звернення 22.08.2021 р.).
6. Плотникова Н. Ф. Формирование критического мышления студентов вуза в условиях командной формы организации

обучения: монография. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. 84 с.

7. Полевой С. А., Павлова В. В. Особенности обучения студентов с клиповым мышлением // Открытое образование. 2017. Т. 21. № 2. С. 56–67.

8. Попова М. Значущість когнітивних стилів для різних сфер професійної діяльності // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць. 2019. № 46. С. 308–326.

9. Романовська Л. І. Когнітивний стиль особистості як чинник процесу розуміння тексту: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2005. 21 с.

10. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. 3-тє вид., переробл., допов. Київ: Академія, 2017. 366 с.

11. Ташланова Н. Д. Развитие критического мышления студентов в вузах // Проблемы современной науки и образования. 2019. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:0TP-Xqm35vMJ:https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kriticheskogo-myshleniya-studentov-v-vuzah+&cd=2&hl=en&ct=clnk&gl=ua> (Дата звернення: 23.08.2021 р.).

12. Холодная М. А. Когнитивные стили: О природе индивидуального ума. 2-е изд., перераб. И доп. СПб.: Питер, 2004. 384 с.

13. Эльбекьян К. С., Пажитнева Е. В., Макарова Е. В., Муравьева А. Б. Особенности клипового мышления современного студента // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2017. №4 (часть 1). С. 289–292.

14. Ann-Loise De Boer, Theo JD Bothma. Thinking style and their role in teaching and learning. 2003. URL: <https://www.researchgate.net/publication/>

[252400208 Thinking styles and their role in teaching and learning.](#) (Дата звернення: 23.08.2021 р.).

References:

1. Bronnikova L. M. (2016) Razvitie kriticheskogo myshleniya studentov v processe izucheniya matematicheskikh disciplin. *Sovremennye naukoemkie tekhnologii*. № 3–1. S. 101–105.

2. Zhardetska L. L. (2007) Kohnityvni styli yak chynnyk profesiinoho stanovlennia maibutnikh psykholohiv: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.07. Prykarp. nats. un-t im. V. Stefanyka. Ivano-Frankivsk. 20 s.

3. Lytvynova M. B., Shtanko A. D., Tendytnyi Yu. H. (2016) Rabota s klypovym myshleniem studentov v obrazovatelnom prostranstve Ukrainy. *Zb. nauk. prats. Vyp. LXXIV. Tom 1*. S. 136–140.

4. Naprasna O. B. (2004) Indyvidualno-psykholohichni osoblyvosti kohnityvno-stylovykh kharakterystyk navchalnoi diialnosti studentiv: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.01. Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv. 20 s.

5. Platonov YU. P. (2007) Pyat' osnovnykh stilej myshleniya lyudej: prakticheskoe rukovodstvo. URL: <http://www.elitarium.ru/myshlenie-stil-pragmatik-sintezator-idealist-realist-analitik-povedenie-obshchenie-rukovoditel/> (Data zvernennya 22.08.2021 r.).

6. Plotnikova N. F. (2015) Formirovanie kriticheskogo myshleniya studentov vuza v usloviyah komandnoj formy organizacii obucheniya: monografiya. Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta. 84 s.

7. Polevoj S. A., Pavlova V. V. (2017) Osobennosti obucheniya studentov s klipovym myshleniem. *Otkrytoe obrazovanie*. T. 21. № 2. S. 56–67.

8. Popova M. (2019) Znachushchist kohnityvnykh styliiv dlia riznykh sfer profesiinoi diialnosti.

Problemy suchasnoi psykholohii: zb. nauk. prats. № 46. S. 308–326.

9. Romanovska L. I. (2005) Kohnityvnyi styl osobystosti yak chynnyk protsesu rozuminnia tekstu: avtoref. dys. ... kand. psykol. nauk: 19.00.01. In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy. Kyiv. 21 s.

10. Savchyn M. V., Vasylenko L. P. (2017) Vikova psykholohiia: navch. posib. 3-tie vyd., pererobl., dopov. Kyiv: Akademiia. 366 s.

11. Tashlanova N. D. (2019) Razvitie kriticheskogo myshleniya studentov v vuzah. *Problemy sovremennoj nauki i obrazovaniya*. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:OTP-Xgm35vMJ:https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kriticheskogo-myshleniya-studentov-v->

vuzah+&cd=2&hl=en&ct=clnk&gl=ua

(Data zvernennya: 23.08.2021 r.).

12. Holodnaya M. A. (2004) Kognitivnye stili: O prirode individual'nogo uma. 2-e izd., pererab. I dop. SPb.: Piter. 384 s.

13. El'bek'yan K. S., Pazhitneva E. V., Makarova E. V., Murav'eva A. B. (2017) Osobennosti klipovogo myshleniya sovremennogo studenta. *Mezhdunarodnyj zhurnal prikladnyh i fundamental'nyh issledovanij*. №4 (chast' 1). S. 289–292.

14. Ann-Loise De Boer, Theo JD Bothma (2003). Thinking style and their role in teaching and learning. URL: https://www.researchgate.net/publication/252400208_Thinking_styles_and_their_role_in_teaching_and_learning. (Data zvernennya: 23.08.2021 r.).

THE STYLE OF THINKING ACTIVITY OF MODERN YOUTH AS A SCIENTIFIC AND PRACTICAL PROBLEM

Ivanova I.O., Martyniuk I. A.

Abstract. *The statistic is based on the state of the art of scientific advancement in the style of misinformation of the modern student youth. The style of the target is to be seen as a system of intellectual strategies, priyom, a quick reference to the operation of a specialty, how to be victorious with it in a target performance. To respect the links to the style of the targeting from the cognitive style as the way of receiving and processing information. It is to be determined that the effectiveness of the educational performance of students is significant because of the fact that the methodology of victoriousness will be the same because of the dominant style characteristics of their thinking activity. Respect for class is characteristic of the specialty of the style of thinking of the current student youth. It is emphasized that the tendency to reproduce heterogeneous objects, without coherent elements between them, which are characterized by illogicality, heterogeneity and high speed of switching between pieces of information, leads to difficulties in forming the desired quality of students' thinking – criticality as the ability to assess reliability, accuracy or values of something, the ability to search for and find causes and alternative points of view, to perceive the situation as a whole or to change one's position on the basis of facts and arguments. It is noted that in order to optimize the educational process in university it is necessary to select such teaching methods that would ensure the effectiveness of the thinking process of students.*

Keywords: *style of thinking, mental activity, student youth, cognitive style, stylistic characteristics of mental activity.*

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.043

УДК 159.9: 316.36

CHOICE OF BEHAVIOR STRATEGIES FOR SPOUSES IN RESOLVING FAMILY CONFLICTS

OLIINYK O.O., candidate of psychological sciences, PhD (Psychology), associate professor, associate professor of department of the Psychology,

*National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*E-mail: okleons777@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-3255-9170

Abstract. *Family conflicts contribute to the reassessment of the system of values, the transformation of social relations and interpersonal relations, the development of the family system, are a source of change for each of its participants. The leading role in the construction of the family system and good relations in it belongs to the marital subsystem, which determines the development of relations in other family subsystems. The propensity of each spouse to conflict behavior, as well as the choice of appropriate behavioral strategies determines the success of resolving family conflicts. Objective. The research is related to the analysis of the essence of the “family conflict” concept and the characteristics of behavioral strategies in conflict; experimental definition and analysis of the main behavior strategies of spouses in resolving family conflicts. Methods. To solve the research problem we used such theoretical research methods as: analysis of scientific psychological literature, generalization, systematization of scientific information; the following empirical research methods were used: conversation, observation, psychodiagnostic method “Diagnosis of a person's propensity to conflict behavior” by K. Thomas adapted by N. V. Hryshyna; processing and quantitative and qualitative interpretation of results. The study involved 16 married couples (husband and wife) with different marital experiences in the number of 32 people aged 26 to 48 years (Kyiv). All the couples have children aged 2 to 21 years. The results of the empirical study of the peculiarities of the behavior strategies choice for spouses in resolving family conflicts showed that the predominant strategies are: “Compromise”, which was found in 28.12 % of the total number of respondents and 37.5 % of women in particular; “Rivalry”, which was found in 25 % of the total number of respondents and 31.25 % of men in particular; respondents are the least likely to choose the “Avoidance” strategy – 9.38 % of the total number of respondents, 6.25 % of women and 12.5 % of men. We see the prospects for further development in the study of family values and role attitudes of a married couple and their relationship with the effective resolution of conflicts in the family.*

Keywords: *family, spouses, marriage partners, family conflicts, propensity to conflict, behavior strategies in conflict.*

Urgency of the research. The dynamics of human life, social contacts, information overload, multi-functionality leads to an increasing number of conflict situations in various spheres of life. Conflicts contribute to the reassessment of the system of values, the transformation of social relations and interpersonal relations, social system development, are a source of change for each of its participants. After all, a constructive solution to various types and

kinds of conflicts contributes to the development of social systems. The family is an important social system in which personality is formed and developed throughout life. Its functioning is impossible without the collision of oppositely directed ideas, views, and motives of all family members. Spouses, parents and children and other relatives are the subjects of family conflicts. The leading role in the construction of the family system and good relations in it

belongs to the marital subsystem, which determines the development of relations in other family subsystems. Important factors in the constructive and destructive resolution of family conflicts are the propensity of each spouse to conflict behavior, as well as the choice of appropriate behavior strategies, which necessitates research on this problem.

Analysis of recent research and publications. Theoretical analysis of the scientific literature on the problem of conflicts and peculiarities of behavior in them allows determining the concept of conflict, style, strategy of behavior in conflict and conflict factors. Thus, the researchers have analyzed the essence of family conflict, the causes of its occurrence, features of prevention, settlement and resolution [3]. It is noted that conflicts are an integral part of human life, which "chooses different behavior strategies that lead to both positive and negative consequences" [1, p. 208].

In modern research, due attention is paid to the study of types of behavior during conflict, strategies of psychological protection in conflicts, styles of interpersonal relationships, manifestations of frustration, aggression and rigidity of people with different levels of anxiety [7].

Factors of family conflicts include: transitional periods of the family cycle, individual characteristics of family members, features of communication between spouses; gender manifestations and age features of spouses [8, p. 60-61]. Also the scientists consider the social identity of the individual to be an important factor in choosing a style of behavior in conflict [5]. Thus, theoretical analysis of the scientific literature, empirical studies of the choice of strategies for behavior of spouses in resolving family conflicts will contribute to the conscious choice of optimal ways of responding to conflicts, understanding their consequences and prevention of destructive forms of conflict.

Research objective. To analyze the essence of the concepts: "family conflict", "behavior strategies in conflict"; to experimentally identify and analyze the features of the choice of spouses' behavioral strategies in resolving family conflicts.

Materials and methods of the research. To solve the research problem we used such theoretical research methods as: analysis of scientific psychological literature, generalization, systematization of scientific information; the following empirical research methods were used: conversation, observation, psychodiagnostic method "Diagnosis of a person's propensity to conflict behavior", adapted by N.V. Hryshyna; processing and quantitative and qualitative interpretation of results.

Presentation of basic material of the research. The term "conflict" comes from the Latin "conflictus", which means "collision". This concept is more broadly characterized as a state of open, often protracted struggle; state of disharmony in relations between people, ideas, interests; mental struggle based on the inner opposite desires of man; emotional tension etc. [5, p. 20].

Among the main features of the conflict are the following: a collision, which is characterized as bipolarity and means interconnectedness and mutual opposition at the same time; activity aimed at overcoming contradictions; the presence of the subject or subjects as carriers of the conflict [2, p. 15].

Behavior style in a conflict situation is crucial for further development and completion of the conflict. In particular, K. Thomas determines the following conditions for productive termination of conflict interaction [7, p. 161]:

1) adequate assessment of the measure through which the individual seeks to satisfy his/her own interests and the interests of the other party;

2) awareness of the feasibility of the chosen behavior in accordance with the specific situation;

- 3) taking into account the strength of the opponent, the power he/she has;
- 4) more correct definition of the source of conflict;
- 5) objective establishment of the nature of the relationship with the other party;
- 6) taking into account own personal characteristics and characteristics of the opponent.

It is worth noting that conflict is a means of revitalizing the social life of the family. It supports social activity, helps prevent stagnation and is a source of development and innovation. In functional families, conflicts are manifested, developed and resolved in a positive relationship. Destructive conflicts, which negatively affect the production of common views of spouses, lead to disorganization of interaction and communication [8, p. 61].

K. Thomas identifies five styles of behavior in conflict:

- *competition or rivalry* – characterizes the desire to satisfy their own interests in the prejudice of others;
- *cooperation* – the situation participants come to an alternative that fully satisfies the interests of both parties; the participants of the conflict have common goals, ways to solve the problem;
- *compromise* – partial satisfaction of the needs and interests of each party through mutual concessions;
- *adaptation* – the refusal to satisfy their own interests for the sake of another; lack of desire to defend their own views and ideas in order to smooth the psychological atmosphere;
- *avoidance* – lack of desire for cooperation and lack of tendency to achieve their own goals. A person avoids conflict in any way, tries in any situation to pretend that nothing happened; he/she often says that he/she considers himself/herself non-conflict. As a result, neither own interests nor the interests of the opponent are satisfied [1, p. 47–57; 8, p. 61; 6, p. 471].

Thus, family well-being, harmonious development of the family in different cycles of its existence, satisfaction of the spouses with marriage and each other depend on the correct choice of behavior strategy in the conflict. In order to clarify the peculiarities of the behavior strategies choice in family conflict between spouses, we conducted an empirical study in which we applied the psychodiagnostic method “Diagnosis of a person's propensity to conflict behavior” by K. Thomas adapted by N.V. Hryshyna, which purpose is to determine the predominant behavior of each spouse in conflict situations. This psychodiagnostic technique contains 30 questions, each of which has 2 answer options. The respondents should choose in each question only one of the proposed options that best suits their views.

This technique is used to diagnose the dominant behavior strategies in the conflict (methods of conflict management) on the following scales: 1) competition; 2) cooperation; 3) compromise; 4) adaptation; 5) avoidance [6, p. 470–475].

The empirical study was conducted during March-May 2021. The study involved 16 married couples (husband and wife) with different marital experiences in the number of 32 people aged 26 to 48 years (Kyiv). All the couples have children aged 2 to 21 years. The respondents belong to different age groups and have different experiences of family life, which makes it possible to diagnose a range of qualitative and quantitative characteristics regarding the choice of behavior strategies of each spouse in resolving family conflicts.

Research results and their discussion. According to the results of the method “Diagnosis of a person's propensity to conflict behavior” by K. Thomas adapted by N. V. Hryshyna, the peculiarities of the spouses' choice of dominant behavioral strategies in resolving family conflicts were analyzed. Quantitative indices of the selected behavior strategies distribution in the

conflict of each spouse are given in Table. 1.

Table 1

Distribution of the chosen behavior strategies in the conflict of each spouse according to the method Diagnosis of a person's propensity to conflict behavior" by K. Thomas adapted by N. V. Hryshyna

Behavioral strategies in conflict resolution	Number of respondents			
	Men (%)	Women (%)	General number of respondents (%)	Married couples (%)
Cooperation	12,5	25	18,75	12,5
Rivalry	31,25	18,75	25	12,5
Compromise	18,75	37,5	28,12	6,25
Avoidance	12,5	6,25	9,38	-
Adaptation	25	12,5	18,75	-

The results given in Table 1 show that the choice of behavior strategies in resolving family conflicts in the studied couples is uneven:

1) the most common strategy for resolving conflict situations is the "Compromise" strategy was found in the total number of respondents (28.12 %) and in women in particular (37.5 %);

2) the "Rivalry" strategy is also predominant in this sample, which was found in 25 % of the total number of respondents and in men in particular (31.25 %);

3) the choice of strategy "Cooperation" in resolving family conflicts is preferred by 18.75 % of the total number of respondents and 25 % of women in particular;

4) 18.75 % of the total number of respondents and 25 % of men in particular are inclined to use the "Adaptation" strategy;

5) the least respondents choose the strategy of "Avoidance" – 9.38 % of the total number of respondents, 6.25 % of women and 12.5 % of men.

The results show that women mostly choose the strategies of "Cooperation" (37.5 %) and "Compromise" (25 %), while men are more likely to choose strategies of "Rivalry" (31.25 %) and "Adaptation" (25 %).

It should be noted that full compliance with the use of one behavior strategy during a conflict situation was found in 31.25 % of married couples where both husband and wife use the same behavior strategy during a conflict situation, namely:

1) the strategy of "Rivalry" is chosen by 12.5 % of married couples. This is determined by the desire to meet their own needs and interests at any cost, regardless of the goals and interests of the spouse;

2) the strategy of "Cooperation" is also chosen by 12.5 % of married couples, which is characterized by behavior aimed at satisfying the interests of both parties to the conflict;

3) the strategy of "Compromise" is chosen by 6.25 % of married couples/ It

involves the desire to defend their own interests and make mutual concessions in order to satisfy them.

Conclusions and directions for future research. Analysis of behavior strategies in family conflict has shown that when choosing a particular strategy, marriage partners must take into account their own resources, the specific situation and its likely consequences. The best option for spouses to choose a behavior strategy in family conflict is the situation based on the analysis of all components of the conflict: causes, resources, subject and object of the conflict, conflict conditions, peculiarities of their own perception of the conflict and its significance for each participant. Experiments have shown that the most typical strategies for women are "Cooperation" and "Compromise", while men are more likely to choose strategies of "Rivalry" and "Adaptation". This indicates the tendency of women to make alternative decisions that can meet the interests of both parties, as well as to partially meet their own needs through mutual concessions. Men show the dominance of ambivalent strategies, which is characterized by the desire to satisfy their own interests, regardless of the goals and interests of the spouse, as well as the refusal to satisfy their own interests for the sake of smoothing the psychological atmosphere.

The prospects for further research are seen in the study of family values and role attitudes in a married couple and their relationship with the effective resolution of conflicts in the family.

Список використаних джерел

1. Барабаш О. Стратегії поведінки в конфліктній ситуації. *Теорія держави і права*. 2017. №3. С. 208-212.
2. Гришина Н.В. Психология конфликта. СПб. : Питер, 2000. 464 с.
3. Кругла Т. О. Сімейний конфлікт: причини виникнення, попередження, врегулювання. *Медсестринство*. 2017. № 4. С. 71-74.

4. Ложкин Г. В., Повакель Н. И. Практическая психология конфликта : учеб. пособие. Киев : МАУП, 2002. 225 с.

5. Пилат Н.І. Соціальна ідентичність особистості як чинник вибору стилю поведінки в конфлікті : дис.... канд. психол. наук : спец. 19.00.05; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2004. 177 с.

6. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: Учеб. пос. Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. 672 с.

7. Романенко О. В., Лукашенко М. Ю. Особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб із різним рівнем тривожності. *Юридична психологія*. 2017. № 2 (21). С. 21-29.

8. Хомовиченко О.В., Власенко І.А. Психологічні особливості поведінки в сімейному конфлікті подружжя середнього віку. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: Збірник наукових праць*. 2019. № 31. С. 59-65.

References

1. Barabash O. (2017). Stratehii povedinky v konfliktnii sytuatsii [Strategies of behavior in a conflict situation]. *Teoriia derzhavy i prava*. №3. P. 208-212 (in Ukrainian).
2. Grishina N.V. (2000). Psihologiya konflikta [The psychology of conflict]. SPb. : Piter (in Russian).
3. Kruhla T. O. (2017). Simeinyi konflikt: prychyny vynyknennia, poperedzhennia, vrehuliuvannia [Family conflict: causes, prevention, settlement]. *Medsestrynstvo*. № 4. P. 71-74 (in Ukrainian).
4. Lozhkin G. V., Povyakel N. I. (2002). Prakticheskaya psihologiya konflikta : ucheb. posobie. [Practical psychology of conflict: textbook. allowance]. Kiev : MAUP (in Ukrainian).
5. Pylat N.I. (2004). Social identity of the individual as a factor in choosing a style of behavior in conflict.

Candidate's thesis. K.: Institute of Psychology. G.S. Kostyuk Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (in Ukrainian).

6. Raygorodskiy D.Ya. (2002). Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testyi: Ucheb. pos. [Practical psychodiagnostics. Techniques and tests: Textbook. pos.]. Samara: Izdatelskiy dom «BAHRAH-M» (in Russian).

7. Romanenko O. V., Lukashenko M. Yu. (2017). Osoblyvosti povedinky v konfliktnykh sytuatsiyakh osib iz riznym rivnem tryvozhnosti [Features of

behavior in conflict situations of people with different levels of anxiety]. Yurydychna psykhologhiia. № 2 (21). P. 21-29. (in Ukrainian).

8. Khomovychenko O.V., Vlasenko I.A. (2019). Psykholohichni osoblyvosti povedinky v simeinomu konflikti podruzzhzia serednoho viku. [Psychological features of behavior in family conflict of middle-aged couples]. Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika: Zbirnyk naukovykh prats. № 31. P. 59-65. (in Ukrainian).

ВИБІР СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ ПОДРУЖЖАМ У ВИРІШЕННІ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Олійник О. О.

Анотація. Сімейні конфлікти сприяють переоцінці системи цінностей, трансформації соціальних стосунків та міжособистісних відносин, розвитку сімейної системи, виступають джерелом змін кожного з її учасників. Провідна роль у побудові сімейної системи, конструктивних відносин у ній належить подружній підсистемі, яка визначає розвиток стосунків у інших сімейних підсистемах. Схильність кожного з подружжя до конфліктної поведінки, а також вибір ними відповідних стратегій поведінки визначають успішність вирішення сімейних конфліктів. Мета. Дослідження пов'язане з аналізом сутності поняття «сімейний конфлікт» та характеристикою стратегій поведінки в конфлікті; експериментальним визначенням та аналізом основних стратегій поведінки подружжя у вирішенні сімейних конфліктів. Методи. Для розв'язання дослідницької проблеми нами було використано теоретичні методи дослідження: аналіз наукової психологічної літератури, узагальнення, систематизація наукової інформації; застосовувались емпіричні методи дослідження: бесіда, спостереження, психодіагностична методика «Діагностика схильності особистості до конфліктної поведінки» К. Томаса в адаптації Н. В. Гришиної; обробки та кількісної і якісної інтерпретації результатів. У дослідженні брали участь 16 сімейних пар (чоловік і дружина) з різним досвідом подружнього життя у кількості 32 осіб віком від 26 до 48 років (м. Київ). Всі пари мають дітей віком від 2 до 21 років. Результати емпіричного дослідження особливостей вибору стратегій поведінки подружжям у вирішенні сімейних конфліктів показав, що переважаючими стратегіями є: «компроміс», яка виявлена у 28,12 % загальної кількості респондентів та у 37,5 % жінок зокрема; «суперництво», яка виявлена у 25 % загальної кількості респондентів та у 31,25 % чоловіків зокрема; найменше респонденти обирають стратегію «уникнення» – 9,38 % загальної кількості респондентів, 6,25 % жінок та 12,5 % чоловіків. Перспективи подальших розробок вбачаємо в дослідженні сімейних цінностей і рольових установок у подружній парі та їх взаємозв'язку із ефективним вирішенням конфліктів у сім'ї.

Ключові слова: сім'я, подружжя, шлюбні партнери, сімейні конфлікти, схильність до конфлікту, стратегії поведінки в конфлікті.

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.049

COMMUNICATIVE ATTITUDES AS A FACTOR OF SUBJECTIVE
WELL-BEING OF THE INDIVIDUAL

OMELCHENKO L. M. , PhD, associate professor

*National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*E-mail: omelchenko2006@nubip.edu.ua

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the influence of communicative attitudes on the subjective well-being of the individual. As a result of the theoretical analysis, it is revealed that communicative attitudes are a kind of social, they are manifested in the process of communicative interaction when determining the subject-thematic interests of the partner, the attitude to the form of communication, the inclusion of partners in the system of communicative interaction. They manifest themselves in the attitude of the subject of communication to himself, to other participants in communication, to the communication process itself. Negative communication attitudes have an adverse effect on the process of interaction between people, the suppression of negative attitudes is difficult to mask, which leads to the appearance of problems in interpersonal relationships. Communicative attitudes affect the formation of subjective well-being of the individual. Negative communication experience determines the appearance of difficulties in the emotional, cognitive, and behavioral spheres of the individual, which negatively affect various levels of subjective well-being of a person.*

Keywords: *social attitudes, communication attitudes, positive communication attitudes, negative communication attitudes, subjective well-being.*

Introduction. The life of a modern person is marked by numerous crises: overpopulation, global warming, aggravation of social and economic contradictions, the covid-19 pandemic. That is why one of the most urgent problems of humanity is the level of its mental health. According to the WHO, mental health is not just the absence of mental illness. This is a state of well-being of a person, in which he can realize his own potential, cope with life's stresses, work productively and fruitfully, and contribute to the life of his community [4]. Well-being determines the level of social adaptability of an individual, his ability to analyze and overcome a situation of uncertainty. It is, to a certain extent, a subjective assessment of a person's own life, carried out on the basis of unconscious and conscious attitudes. That is why the study of the influence of communicative attitudes on a person's experience of his subjective well-being is of particular importance.

Analysis of recent researches and publications. Communicative attitudes of the individual have become

the subject of scientific research by both domestic and foreign scientists. Thus, in the Western scientific paradigm, this concept is explained in the research of W. Thomas, F. Zanetsky, R. Woodworths, L. Lange, G. Muller, T. Schumann, G. Kelly, N. Miller, M. Sheriff, T. Shibutani. In Russian science, this concept was studied by G. Andreeva, O. Bodalev, L. Vygotsky, Sh. Nadirashvili, V. Boyko, S. Fedotov, N. Belska. These scientists justified the essence of the concepts of «social attitude», «communicative attitude», found out its daily characteristics, significance in the system of social interaction and communication. However, further research requires the problem of interdependence of the communicative attitude and subjective well-being of a person.

Purpose. The purpose of the article: to analyze the influence of a person's communicative attitudes on their subjective well-being.

Methods. To write the article, the following methods were used: theoretical – analysis, comparison, synthesis,

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.049

COMMUNICATIVE ATTITUDES AS A FACTOR OF SUBJECTIVE
WELL-BEING OF THE INDIVIDUAL

OMELCHENKO L. M. , PhD, associate professor

*National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*E-mail: omelchenko2006@nubip.edu.ua

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the influence of communicative attitudes on the subjective well-being of the individual. As a result of the theoretical analysis, it is revealed that communicative attitudes are a kind of social, they are manifested in the process of communicative interaction when determining the subject-thematic interests of the partner, the attitude to the form of communication, the inclusion of partners in the system of communicative interaction. They manifest themselves in the attitude of the subject of communication to himself, to other participants in communication, to the communication process itself. Negative communication attitudes have an adverse effect on the process of interaction between people, the suppression of negative attitudes is difficult to mask, which leads to the appearance of problems in interpersonal relationships. Communicative attitudes affect the formation of subjective well-being of the individual. Negative communication experience determines the appearance of difficulties in the emotional, cognitive, and behavioral spheres of the individual, which negatively affect various levels of subjective well-being of a person.*

Keywords: *social attitudes, communication attitudes, positive communication attitudes, negative communication attitudes, subjective well-being.*

Introduction. The life of a modern person is marked by numerous crises: overpopulation, global warming, aggravation of social and economic contradictions, the covid-19 pandemic. That is why one of the most urgent problems of humanity is the level of its mental health. According to the WHO, mental health is not just the absence of mental illness. This is a state of well-being of a person, in which he can realize his own potential, cope with life's stresses, work productively and fruitfully, and contribute to the life of his community [4]. Well-being determines the level of social adaptability of an individual, his ability to analyze and overcome a situation of uncertainty. It is, to a certain extent, a subjective assessment of a person's own life, carried out on the basis of unconscious and conscious attitudes. That is why the study of the influence of communicative attitudes on a person's experience of his subjective well-being is of particular importance.

Analysis of recent researches and publications. Communicative attitudes of the individual have become

the subject of scientific research by both domestic and foreign scientists. Thus, in the Western scientific paradigm, this concept is explained in the research of W. Thomas, F. Zanetsky, R. Woodworths, L. Lange, G. Muller, T. Schumann, G. Kelly, N. Miller, M. Sheriff, T. Shibutani. In Russian science, this concept was studied by G. Andreeva, O. Bodalev, L. Vygotsky, Sh. Nadirashvili, V. Boyko, S. Fedotov, N. Belska. These scientists justified the essence of the concepts of «social attitude», «communicative attitude», found out its daily characteristics, significance in the system of social interaction and communication. However, further research requires the problem of interdependence of the communicative attitude and subjective well-being of a person.

Purpose. The purpose of the article: to analyze the influence of a person's communicative attitudes on their subjective well-being.

Methods. To write the article, the following methods were used: theoretical – analysis, comparison, synthesis,

generalization of the material; empirical – the method of diagnostics of V. Boyko's communicative attitude, the scale of subjective well-being G. Perrudet-Badoux, adapted by M. Sokolova; methods of statistical analysis.

Results. For the first time, the concept of «social attitude» was introduced into scientific use by W. Thomas, F. Zanetsky as a certain mental state of an individual's experience of the value, meaning, and content of a social object [1]. Most modern scientists agree that a social attitude is a state of psychological readiness of a subject to respond to situations of social interaction or reaction to a partner of this interaction. This concept is a systemic formation that covers the life intentions of the individual, determines the activity of a person. The social attitude determines the subject's tendency to a certain perception of events, it determines the purposefulness and stability of activity, and it is the basis for selective human activity.

Scientists' views on the nature of this mental phenomenon differ: for example, the well-known researcher D. Uznadze interprets it as an unconscious state that precedes activity, defines it [7]. Sh. Nadirashvili defends the idea that the installation is conscious states, P. Shikhirev defends the concept that the level of awareness of the attitude is determined by the conditions, the situation of interaction – in some cases it is conscious, in others it is not.

A type of social attitude is communicative. The «Big psychological dictionary» contains the following definition: this is a kind of program of individual behavior in the process of communication. The level of attitude can be predicted in the process of identifying: subject-thematic interests of the partner, emotional and evaluative attitudes to various events, attitudes to the form of communication, and the involvement of partners in the system of communicative interaction. This is determined in the course of studying the frequency of communicative contacts, the type of

temperament of the partner, his subject-practical preferences and emotional assessments of forms of communication.

A. Mudrik identifies several types of communication attitudes: attitude yourself up as a participant in the communication process; on the attitude to others as participants in communication; on the communication process [5].

In addition, significant parts of psychologists classify communication attitudes into positive and negative. A positive communicative attitude is such a holistic dynamic state of the subject, characterized by a positive attitude towards oneself as a participant in communication, readiness for effective communication with a partner, manifestation of constructive activity towards him, attitude to the process of communicative interaction itself as a value. According to V. Boyko, the communicative attitude acts as a carrier of mental energy and saves our mental and physical resources. Communication attitudes have a powerful informational and energy charge. The scientist believes that the energy of a negative communicative attitude cannot be hidden from the sensory systems of a partner in communication. Problems appear even when a person tries to carefully hide the negative state from the social environment. Suppressing their negative feelings, forcing themselves to restrain themselves, a person experiences constant tension, and sooner or later this will cause stress or a nervous breakdown. It is possible that the discharge occurs from time to time outside of work – in the family, communicating with friends, public places.

A. Voronina defends the idea that social attitudes affect the process of forming the mental well-being of the subject of activity. R. Shamionov also proves a very similar concept in meaning, insisting that the problem of subjective well-being should be interpreted from at least two positions: «from the individual» – the problem of self-awareness, reflexive self; «to the individual» – external content

in relation to the individual, which is a condition for subjective well-being and a determinant of its variability.

Considering self-consciousness as a special mental process, E. Sokolova explains its structure as an attitude formation, consisting of cognitive, affective and behavioral components [6]. In the research of I. Kon, proved the advantage of the methodological approach to the consideration of self-consciousness as an attitude formation [6].

How is the concept of «subjective well-being» considered in modern science? L. Kulikov justifies the following definition: a generalized and relatively stable experience that has a special significance for the individual. It is to a greater extent that it determines the characteristics of the dominant mental state, which contributes to the consistency of the course of mental processes, successful behavior, maintaining mental and physical health, or, conversely, causes its deterioration [6].

The structure of psychological well-being is presented in the unity of the following components:

- social well-being – a person's satisfaction with their own social status, interpersonal relationships;
- spiritual well-being – a sense of belonging to the spiritual culture of society, awareness of the possibility to join the riches of spiritual culture; the ability to accept certain higher spiritual values and freely adhere to them, to experience spiritual unity with a particular person, a certain community of people or all of humanity in general (this element is closely related to the progress of a person in understanding the essence and purpose of himself, a fairly complete understanding of the meaning of life);

The results of the study are presented in the form of diaries:

- vital well-being – good physical well-being, physical comfort, sense of health, satisfactory physical tone;
- psychological well-being – coordination of mental processes and functions, a sense of integrity, inner balance.

Subjective well-being contributes to the process of interaction of a person with the social environment, provides him with the opportunity for easy integration into a social group, provides the ability for constructive and effective communication, creates the basis for meeting a wide range of individual needs, realizing his potential.

In order to identify the influence of communication attitudes on the subjective well-being of the individual, we conducted a previous study. The sample consisted of 100 students from different faculties of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. The study of communicative attitudes was carried out according to the methodology of V. Boyko, which made it possible to identify the communicative properties of the individual, first of all those types of communicative attitudes that are negative, they include: veiled cruelty in relation to people (VC), hidden cruelty in relation to people: the person openly expresses negative assessments and opinions about the environment (HC), justified negativism: a person makes objective negative conclusions about certain types of people and individual manifestations of interaction (JN), grumbling – unreasoned generalization of negative factors in the process of interaction with specific partners or during observation of the environment. social reality (G), negative communication experience (NCE).

Pic. 1 Results of the study according to the method of V. Boyko (percentage distribution)

VC – outright cruelty, HC – hidden cruelty, JN – justified negativism, NCE – negative communication experience, G – grumbling.

The study of subjective well-being was carried out on the «scale of subjective well-being» (adaptation by

M. Sokolova). The results obtained are presented in the form of a table 1.

Table 1

Indicators of subjective well-being of respondents

Indicator	Average value (stan)	Number of respondents N
Complete emotional well-being	1	3
Subjective well-being	2,3	19
Moderate subjective well-being	6,7	61
Emotional discomfort	8,4	13
Subjective disadvantage	10	5

Analysis of the obtained data made it possible to state that most of the respondents (61) are characterized by a low display of the studied quality of 6.7 stan. They are characterized by moderate subjective well-being, the absence of serious problems, but it is impossible to confirm the presence of complete emotional comfort.

The carried out correlation analysis of indicators of subjective well being gave grounds for conclusions about the presence of connections:

1. A high level of subjective distress is accompanied by a negative communicative experience ($r = 0.59$ at $p < 0.001$), outright cruelty ($r = 0.46$ at $p <$

0.001), hidden cruelty ($r = 0.51$ at $p < 0.001$).

2. A high level of subjective well-being (complete emotional well-being) had a negative correlation with negative communication experiences, hidden cruelty.

Analysis of the results of the research allows us to **conclude**: negative communication attitudes cause the formation of a high level of subjective disadvantage, positive communication attitudes contribute to the formation of subjective well-being, favorably affect the overall mental health of the individual.

Discussion. Prospects for further research: implementation of the study of the influence of communicative attitudes on subjective well-being on a wide sample, identification of individual

psychological characteristics of the individual that affect the formation of communicative attitudes of the individual.

References

1. Kucherenko S. Sotsialna ustanovka: adaptatsiina klasyfikatsiia osobystosti. Psykholohiia i suspilstvo. 2015. № 1. S. 92-101.
2. Kulikov L.V. Psikhogigiyena lichnosti. Voprosy psikhologicheskoy ustoychivosti i psikhoprofilaktiki. Uchebnoye posobiye. SPb.: Piter. 2004. 464 s.
3. Kon I.S. Kategoriya «Ya» v psikhologii. Kon I.S. Psikhologicheskyy zhurnal. 1981. T. 2. № 3. S.25-37.
4. Kontseptsiiia rozvytku okhorony psykhichnoho zdorovia v Ukraini na period do 2030 roku. [Elektronnyi resurs]. 2017. Rezhym dostupu do resursu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/101_8-2017-%D1%80#Text
5. Mudrik. Anatoliy Viktorovich. Obshcheniye v protsesse vospitaniya: ucheb. posobiye dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. M. : Ped. o-vo Rossii. 2001. 320 s.
6. Sokolova E.T. Samosoznaniye i samootsenka pri anomalnyakh lichnosti M.: Izd-vo Mosk. un-ta. 1989. 215 s.
7. Uznadze D.N. Eksperimentalnyye osnovy psikhologii ustanovki. Eksperimentalnyye issledovaniya po psikhologii ustanovki. - Tbilisi: Izd-vo Akademii nauk Gruz. SSR. 1958. S. 3-119.

КОМУНІКАТИВНІ УСТАНОВКИ ЯК ФАКТОР СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЧУТТЯ ОСОБИ

Омельченко Л. М.

Анотація. Стаття присвячена аналізу впливу комунікативних установок на суб'єктивне благополуччя особистості. У результаті здійсненого теоретичного аналізу та емпіричного дослідження виявлено, що комунікативні установки є різновидом соціальних, вони виявляються у процесі комунікативної взаємодії при визначенні предметно-тематичних інтересів партнера, ставлення до форми спілкування, включеності суб'єктів в систему комунікативної взаємодії. Вони проявляються у ставленні суб'єкта комунікації до самого себе, до інших учасників спілкування, власне до самого процесу спілкування. Негативні комунікативні установки мають несприятливий вплив на процес взаємодії людей, пригнічення

негативних установок складно маскується, що зумовлює появу проблем у міжособистісних стосунках. Комунікативні установки позначаються на формуванні суб'єктивного благополуччя особистості. Негативний комунікативний досвід, відверта та прихована ворожість визначають появу труднощів в емоційній, когнітивній, поведінковій сферах особистості, що негативно позначається на різних рівнях суб'єктивного благополуччя людини.

Ключові слова: соціальні установки, комунікативні установки, позитивні комунікативні установки, негативні комунікативні установки, суб'єктивне благополуччя.

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.055

UDK 159.9:316.613.434-053.6

RESEARCH OF PROPENSITY TO AGGRESSIVE BEHAVIOUR AMONG SCHOOLCHILDREN AND UNIVERSITY STUDENTS IN EMERGENCY SITUATIONS**SOPIVNYK I. V.** , Doctor of Pedagogy, Associate Professor*National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*E-mail: sopivnyk_i@nubip.edu.ua**CHOBAN O. V.** , PhD in Pedagogy, Associate Professor*Coban Tourism, Fuel Marketing, Transportation and Trade Inc.*E-mail: olchuk_2@ukr.net

Abstract. *The purpose of the article is to study the influence of emergency factors on the tendency to aggressive behaviour among students. We conducted a study in Ukraine during 2016-2020 in emergency situations. In 2016, for the third year in a row, a military emergency situation continued in eastern Ukraine, which left its mark on all the country's youth. In 2020, young people were exposed to a medical and biological emergency due to the Covid-19 pandemic. We made two diagnostic sections, respectively, in 2016 and 2020 using the same method of "Aggressive behaviour" (according to E. Ilin and P. Kovaliov). The results of the study show that there is a direct connection between a young person's stay in an emergency situation and an increase in the level of aggressive behaviour, in particular direct, physical one. Therefore, in emergency situations, it is necessary to develop and implement programs for the socio-psychological and pedagogical rehabilitation of young people.*

Keywords: *aggression; manifestations of youth aggression; aggressive behaviour; aggression during pandemic; verbal aggression; physical aggression; direct aggression; indirect aggression.*

Introduction. The phenomenon of aggression, aggressiveness, aggressive behaviour, the causes of its occurrence, prevention and correction is the subject of research by scientists from various branches of science, including humanitarian and pedagogical.

Despite such a large number of publications, an increase in the number of aggressive actions, especially in children and youth, the emergence of new external forms of manifestation of aggressive behaviour (due to the development of the Internet and the emergence of online communication, new, special forms of manifestation of human aggression have appeared: electronic social aggression, cyber aggression, and such forms of aggression tend to increase [1] and in view of the danger of violent actions, suicidal behaviour and other destructive behavioural deviations that may be inherent not only in a child with aggression, but also cause the same

behaviour in the victim of aggression, we consider it appropriate to continue to investigate the phenomenon of aggressive behaviour. The first step towards the development of effective ways to prevent aggressive behaviour should be the diagnosis of the tendency to such deviation in children and young people in order to find out the reasons for its occurrence and develop preventive measures.

Analysis of recent researches and publications. In the scientific literature the results of research show that in emergencies people expose a higher level of aggression. Evidence of an increase in the level of propensity for aggressive behaviour can be found during the plague epidemic of 1603, in particular in the descriptions of Thomas Decker «Houses were rifled, streets ransacked, beautiful maidens thrown on their beds and ravished by sickness, rich men's coffers broken open and shared amongst prodigal heirs and unthrifty

servants, poor men used poorly but not pitifully» [2].

The fact of various emergencies influence on the growth of aggression is testified by the United Nations Development Programme, noting that «GBV increases during every type of emergency – whether economic crises, conflict or disease outbreaks» [3].

Barbara Krahé – Professor of Social Psychology at the University of Potsdam (Germany) cites 4 factors that in a pandemic (medical and biological emergency) cause aggression, including: 1) lack of control, 2) frustration, 3) social distancing; 4) uncertainty and uncertainty that cause stress. Barbara Krahé focuses on the relationship between stress and aggressive behaviour. The researcher notes that "Uncertainty creates stress, and stressed people are more likely to show aggressive behaviour, not least because coping with stress requires resources, such as self-control, that are needed to inhibit aggressive behaviour" [4].

Studies by the Italian scientists (Bonichini S, Tremolada M.) show that the respondents mentioned sadness (72 %), boredom (54.5 %), impotence (52 %), anxiety (50 %), happiness (38.6 %), anger (37.8 %) and others among the emotions they felt during the last week in quarantine [5]. This number of negative emotions can be the basis for manifestations of aggressive behaviour.

Guy Hall, Associate Professor and Academic Chair Criminology at Murdoch University) underpins the fact that «learning to deal with frustration is critical when handling aggression and heightened frustration in a time as frustrating as the COVID-19 pandemic» [6].

The study (Johnsen, GE, Morken, T., Baste, V.) shows that violence is a serious problem in emergency primary care clinics, as «the average overall SOAS-RE score for reported aggressive incidents was 9.7 on a scale of from 0 to 22, and 60 % of the incidents were considered serious».

«The mean overall SOAS-RE score for reported aggressive incidents was 9.7 on a scale from 0 to 22, and 60 % of the incidents were considered severe» [7].

Studies in Hubei Province (China) show that "Results also revealed that young people aged 21-40 years are in more vulnerable positions in terms of their mental health conditions and alcohol use" [8].

Results indicated (Ye B., Zeng Y., Im H., Liu M., Wang X., Yang Q.) that moral disengagement mediated the effect of fear of COVID-19 on college students' overt and relational online aggressive behaviour» [9].

Purpose. In view of the above research, we set ourselves the task of finding out how emergencies affect the Ukrainian students.

Methods. Direct research experiment was carried out in two stages (see Fig. 1). Before conducting a research experiment using the methods of content analysis, generalization, systematization, psychological, pedagogical, scientific literature on the essence of aggressive behaviour, aggressiveness, generalization of reasons was studied, they become fertile ground for the manifestation of aggression in teenagers and adolescent children. The sample includes children living in rural (26 %) and urban (74 %) areas from the western, eastern, central regions of Ukraine and certain districts of Luhansk region. In the process of experimental work, two diagnostic sections were performed. In order to diagnose the tendency to aggression, the method of "Aggressive behaviour" was used (according to E. Ilin and P. Kovaliov). According to the specified methodology, the respondents gave answers "yes", "no" to the statement proposed by the developers. According to the results of the answers, the propensity of the respondents to such aggressive forms of behaviour was determined: verbal, physical, direct and indirect. In addition, the conditions of the methodology for determining the

propensity for aggressive behaviour provided for the maximum score for

each type of aggression, which is 10 points.

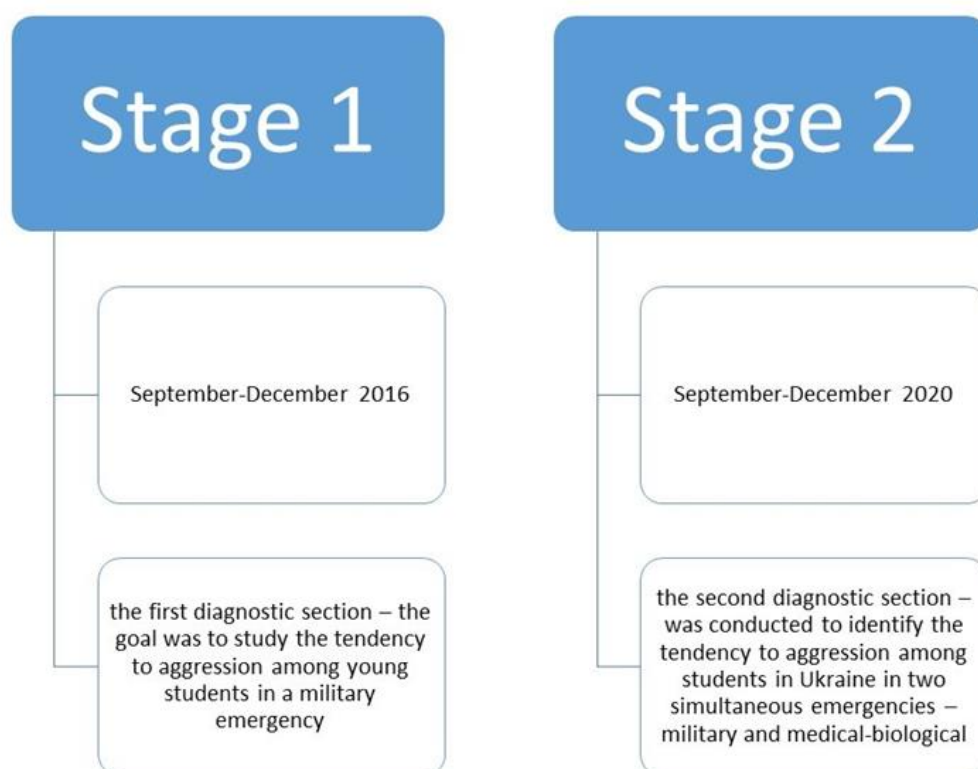

Fig. 1. Block diagram of experimental work

The first diagnostic section was performed in 2016 when the armed conflict in the east of Ukraine lasted for the third year. 299 children aged 11 to 18 years old took part in the anonymous survey – students of grades 6-11 and students of 1-2 years of study in higher educational institutions.

In 2020, the second diagnostic cut was carried out in the midst of the Covid-19 pan-demic. The online survey involved 283 children aged 11 to 19 years –

students in grades 6-11 and students of 1-2 years of study in higher educational institutions from different regions of Ukraine.

Results. Our survey (2016; 2020) suggests that respondents are dominated by the tendency to direct verbal aggression (32 % in 2016; 44 % in 2020) and direct physical aggression (29 % in 2016; 51 % in 2020). Almost a quarter of respondents are prone to indirect verbal aggression (Table 1).

Table 1.

The results of the diagnosis of predisposition to aggressive behaviour of adolescents, 2016 (n=299)

Types of aggressive behaviour	N	%
Direct verbal	96	32,11
Direct physical	87	29,10

Indirect verbal	117	39,13
Indirect physical	51	17,05

According to the research results, 17 % of children showed the tendency to another type of indirect aggression – physical. It is important to note that there are no respondents in the sample who would not have the tendency to one of the listed types of aggressive behaviour. Of

particular concern is the rather large proportion (39 % – 2016; 45 % – 2020) of adolescents with the tendency to indirect verbal aggression, because it is accompanied by hidden actions (Table 2).

Table 2.

The results of the diagnosis of predisposition to aggressive behaviour of ad-olescents, 2020 (n=283)

Types of aggressive behaviour	n	%
Direct verbal	125	44,17
Direct physical	82	28,97
Indirect verbal	128	45,23
Indirect physical	87	30,74

A comparative analysis of the study results of the tendency to aggressive behaviour among students of Ukraine shows that the percentage of adolescents with a tendency to direct aggressive behaviour has not changed;

the percentage of adolescents with indirect verbal aggression has increased slightly within a significant increase (more than 10 %) in verbal and indirect physical aggression (Table 3).

Table 3.

Dynamics of manifestations of predisposition to aggressive behaviour of adolescents (2016-2020), in %

Types of aggressive behaviour	2016	2020	≥
Direct verbal	32,11	44,17	-12,06
Direct physical	29,10	28,97	0,13
Indirect verbal	39,13	45,23	-6,1
Indirect physical	17,05	30,74	-13,69

Various classifications of aggressive behaviour are known in science. However, most often physical (direct and indirect) and verbal (direct and indirect) types are distinguished. Regarding the nature of aggression itself, it is considered as an innate and acquired property. Z. Freud interpreted it as the first case. He believed that a child is already born aggressive, and in the course of socialization, this property

should be leveled. If this process occurred in violation, the result is aggressive behaviour. The same opinion is also held by T. Hobbes, who suggested that selfishness is inherent in a person from birth, however, in order to become members of society, a person needs the control and influence of society.

Behaviorists have a different opinion. They argue that a person is a

passive object, but they do not exclude the influence of the environment on the formation of behaviour. The well-known theory of «tabula rasa» by John Locke also focuses on the influence of external factors on a person, since at birth a person is a «blank slate». It is appropriate here to recall the theory of anomie by E. Durkheim, who warned that it was the absence of clear norms of behaviour in society that contributes to the emergence of deviations, as well as V. Reckless, who, among other things, considered the lack of social control to be the cause of deviant behavior.

Representatives of biological theories explain the causes of deviant behaviour (aggressive behaviour refers to behavioural deviations) by physiological characteristics of the human body.

It is also believed that some hormonal structures increase the sensitivity of the nervous system to aggression, while others reduce it. In different nationalities, cultures, scientists observe hormonal effects on the formation of aggressive human behaviour [10].

Therefore, one way or another, all theories more or less agree that, on the one hand, external factors, social factors create a fertile ground for the formation of aggressive behaviour, and on the other, if they are manageable and provide for a targeted educational influence on the formation and development of a harmonious personality, prevent aggressive behaviour.

In addition, the idea that aggressiveness is an exclusively negative trait is not shared by all the scientists. In particular, psychologists believe that its absence leads to passivity and conformity. Aggressiveness itself does not make a person consciously dangerous, because the existing connection between aggressiveness and aggression is not tough and the act of aggression itself may not take consciously dangerous and

unpalatable forms [11]. Aggressive tendencies will be realized mainly in traumatic situations where there is a high probability of emotional stress [12]. One should also take into account the opinion that aggressiveness is one of the instincts of human self-preservation, explains aggressive behaviour as a defensive reaction to environmental stimuli.

Others believe that aggressive behaviour in children and youth has a negative impact on the personality: it complicates high-quality education, sports and labour activity, de-forms the psyche, disrupts social ties, reduces the intellectual and spiritual level [13].

Analysis and generalization of literary sources [14–19] gives grounds to systematize the factors contributing to the formation of aggressive behaviour. These are internal and external. The first include an innate predisposition, personal characteristics, inferiority complexes, inadequate self-esteem, a need and a means of self-expression and self-assertion through dominance over others, is closely related to the conflict, and, therefore, is an external expression of a conflict situation, a way of behaviour in it when the inability to solve a problem situation is compensated by aggression, lack of emotional competence. Others – the natural environment, unstable socio-economic conditions, social environment, in particular, mass culture, peculiarities of relationships with peers and adults, lack of proper family upbringing, hypoprotection, overprotection, unwillingness of parents to respond to the needs of adolescents in relation to them not as to children, but to equals and partners.

So, Pol van Lier, Frank Vitaro, Manuel Eisner [20] in their publication note that the formation of aggressive behaviour is influenced by the sociometric status of a child in a team. In particular, 5-10 % of children experience chronic rejection by their peers and, accordingly, aggressive actions. However,

aggressive behaviour of a child can also serve as a factor of rejection.

Analyzing various studies in schools, Schick Andreas, Cierpka Manfred [19] note that for many schoolchildren, aggression is a part of their daily life. For example, one of them says that 4-12 % of the students surveyed use force at school at least once a week.

Also, aggression is associated with the victimization of the younger generation representatives' behaviour. When the process of socialization proceeds with impairments, the child does not know how to regulate their aggressive impulses, adapting to the requirements of society [17].

The growing negative influence of the media and social communications on the behaviour of children and young people is highlighted separately. Lobach, Miroshnichenko cite in their publication data that, before leaving school, a child watches only 8,000 murder scenes on TV, 100,000 other situations of cruelty [11].

It is important to know what motivates children to identify aggressive behaviour towards others. On the basis of empirical research, which is discussed in the publication of Blyskun [1], young people expose their aggressive actions on the Internet not only as self-defense on the form, given pain, but also as rear entertainment.

Aggressive and asocial actions adolescents manifest both in relation to their peers and in relation to adults (parents, teachers) [13]. Aggressiveness is fairly stable over time, and there is a high probability that aggression in childhood can turn into persistent asocial or antisocial behaviour in adolescents and young people. Aggressiveness in childhood affects not only the relationship with the surrounding reality, but also determines the overall development of personality, its various aspects [10].

A study by Ukrainian scientist O. Drozdov in 2003 showed that only

1 % of Ukrainian youth showed high aggression (particularly among high school students, colleges and students of higher education institutions) [21].

Our diagnostic section in 2016 gives grounds to claim that in 13 years, the tendency to aggressive behaviour among Ukrainian students has increased. If in 2003 1 % of student youth recorded high aggression, in 2016 we find 32 % of respondents who are dominated by a tendency to direct verbal aggression and 29 % to direct physical.

The weakness of the study is that we compared 2 groups of students in 2003 and 2016. The study of aggressive behaviour in these two groups is carried out according to different methods, but we record a significant increase in the percentage of pupils and students with a tendency to aggression. An analysis of the factors that could lead to such a situation shows that the most likely factor is a military emergency since 2014.

We also considered the possibility of the influence of socio-economic factors on the growth of aggression among adolescents. However, research by the Ukrainian scientists in 2019 shows that no link has been established between the socio-economic situation of the family and the level of children aggression. Thus, researchers (Denisova M. F., Muzyka N. M., Shkiriak-Nizhnyk Z. A.) note that «There was no probable difference between the number of adolescents in groups (aggressive, non-aggressive) on these issues (regarding the economic level of the family)» [22]. These researchers «found probably significant indicators of the difference in eating behaviour of adolescents of aggressive and non-aggressive groups... They (adolescents with aggressive behaviour) are characterized by uncontrolled eating, refusal to eat poultry, fish, eggs, visits to fast food restaurants or frequent snacks on the street» [22].

Studies of the Ukrainian scientists show that in addition to eating behaviour, manifestations of aggression are also

influenced by such factors as: a) prenatal, in particular the peculiarities of the mother's diet during pregnancy, her psycho-emotional state, frequency of certain drugs use [23]; b) the Internet addiction [24].

The results of observations and interviews with students and teachers showed that with the beginning of hostilities in eastern Ukraine, the tendency to aggressive behaviour has increased. That is why we believe that the increase in the percentage of young students with aggressive behaviour is due to the military emergency.

Analysis of the first diagnostic section results (2016) showed some differences in the manifestations of student youth aggressive behaviour on the basis of age and place of residence.

Our survey gives grounds to assert that the respondents are dominated by a tendency towards direct verbal aggression (32 %) and direct physical (29 %). Almost a quarter of the respondents are inclined to indirect verbal aggression. According to the research results, 17 % of children showed a tendency to another type of indirect aggression – physical. It is important to note that there are no respondents in the sample who would not be inclined to one of the listed types of aggressive behaviour. Of particular concern is the rather large proportion (39 %) of children with a tendency to indirect aggression, because it is accompanied by hidden actions.

The tendency towards dominance of direct aggression persists among adolescents and youth respondents. However, the latter have a greater tendency to direct verbal and indirect physical aggressive behaviour, while adolescents tend to indirect verbal and direct physical ones. This is due to the age and psychological characteristics of these age groups. Whereas, due to growing up and growing self-confidence in adolescence, they build relationships more openly than adolescents.

If the respondents living in rural areas have a predominant tendency to direct verbal aggression (37 %), then in urban areas – to both types of direct aggression (31 % each).

The mean values confirm the opinion about the greatest propensity of children to direct aggressive behaviour: 4.53 – verbal and 4.12 – physical. The obtained mean values give grounds for concern about the aggressive reaction of children and young people to the corresponding stimuli under favourable conditions. Therefore, this requires the adoption of immediate corrective socio-pedagogical influences.

Urban residents are more prone to aggressive behaviour, and in all four species, than their peers in rural areas. In our opinion, this can be explained by differences in the structure and content of spending free time, the use of labour and assistance to adults in the household as a means of education in the countryside, the presence and importance of public opinion and condemnation.

Experimental evidence of the second stage (2020) suggests that adolescent respondents are more prone to aggressive behaviour of all types than adolescents during times of emergencies, including the Covid-19 pandemic. And if for adolescence, due to rapid and cardinal physiological and psychological changes, a certain measure of aggressiveness is always inherent (psychological characteristics of adolescents contribute to the emergence of conflict situations at almost all levels of their social ties: in the family, at school, with peers [9-21]), then its growth in adolescence, in emergency situations, indicates that the process of socialization of the individual, which should level the aggressiveness, ran over with serious violations, since the level of propensity for aggressive behaviour not only remained, but increased. This trend is dangerous, since it negatively affects academic performance, social communication and interaction with the

immediate environment, personal development and professional self-realization.

The strong point of the study is that the second experimental section was conducted according to the same method as the first one, the survey involved respondents of the same age, the same educational institutions and regions. An important variable that has made significant adjustments in the lives of both the population of Ukraine and the world is the emergency of medical and biological nature – Covid-19 pandemic. Comparison of the results of the first and second diagnostic sections showed an increase in such types of aggressive behaviour as direct verbal and indirect physical aggression.

This increase in aggressive behaviour among young people during the Covid-2019 pandemic is due to a number of factors:

- social isolation – is unbearable for young people, because young people want freedom, interesting meetings, parties, close, direct social contacts, etc. [25];
- exacerbation of conflicts in the family at everyday levels, due to stress and a long stay together;
- violation of the usual daily routine, lifestyle, ways of learning and rest [26-27];
- exacerbation of phobias, in particular the fear of getting sick, losing a loved one, being left without money, food, friends, proper medical care, and the like;
- an increase in depressive disorders, including those due to feelings of helplessness, uncertainty; anger, monotony; a decrease in physical activity;
- changing the daily routine, in particular the quality and duration of sleep, which is important for the mental health of a young person. Researchers have proven that the aggressiveness of urban youth correlates with the duration of sleep, if a young person sleeps less

than normal (9 hours), then the level of aggressiveness increases [28];

- an increase in the time spent on the Internet, in particular for online games or social networks. Thus, the research of specialists [29-31] and the APA organization testify that «The research demonstrates a consistent relation between violent video game use and increases in aggressive behaviour, aggressive cognitions and aggressive affect, and decreases in prosocial behaviour, empathy and sensitivity to aggression» [32];

- an increase in family violence;

- the low level of stress resistance of Ukrainian youth, which is not paid enough attention in educational institutions, concentrating on the transfer of knowledge, the formation of professional skills.

The weakness of our study is that it is impossible to separate the impact of one emergency (military) from another (medical and biological) and determine how each of them affects the propensity to young students aggressive behaviour, as well as the impact of other emergency factors. However, such studies may be conducted in the future. Further research and detailed analysis also requires the study of the dynamics of the tendency to young students aggressive behaviour in the context of continued quarantine measures and determine how long-term quarantine affects aggression.

Discussion. Medical-biological emergencies and military emergencies significantly increase the percentage of young students prone to aggressive behaviour. In emergency situations (of military character), the level of various types of aggression (physical, verbal, direct, indirect) among young people increases, and therefore there is an urgent need to implement programs for the socio-psychological and pedagogical rehabilitation of young people. For prevention purposes, it is necessary to include aggressive and aggressive children in socially significant activities,

develop stress resistance and emotional intelligence. In order for the prevention of aggressive behaviour to be effective, it is necessary to diagnose a pro-pensity to aggression in a timely manner and not be limited only to school, but also to conduct constant monitoring in vocational and higher education institutions through the institute of mentors and provide appropriate training for them. In addition, complex correctional and developmental programs should be introduced into the work on those prone to aggressive behaviour. The inclusion of children in socially significant activities also contributes to this. Considering that an inversely proportional relationship has been established between legal awareness and the level of aggressiveness, in particular, of adolescents, educational institutions should provide for legal education within the framework of educational activities and extracurricular educational work.

References

1. Blyskun, O. Korektsiia ahresyvnoi povedinky molodi v merezhi internet [Correction of aggressive behaviour of young people on the Internet]. 2012. <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN20/12-boovmi.pdf>.
2. Kira L. S. Newman. Shutt Up: Bubonic Plague and Quarantine in Early Modern England. *Journal of Social History*, 2012, 45(3), 809–834. <https://doi.org/10.1093/jsh/shr114>.
3. Gender-based violence and COVID-19. <https://cutt.ly/hbg0scK> May 11, 2020.
4. Krahé B. Aggression in Times of Covid-19: The Social Costs of the Pandemic. <http://surl.li/sfsj>. November 11, 2020.
5. Bonichini S, Tremolada M. Quality of Life and Symptoms of PTSD during the COVID-19 Lockdown in Italy. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021; 18(8):4385. <https://doi.org/10.3390/ijerph18084385>
6. Guy Hall. Why is COVID-19 making people so aggressive? <https://cutt.ly/Kbg2RID>. 20 Apr 2020.
7. Johnsen, G.E.; Morken, T.; Baste, V. et al. Characteristics of aggressive incidents in emergency primary health care described by the Staff Observation Aggression Scale – Revised Emergency (SOAS-RE). *BMC Health Serv Res*, 2020, 33. <https://doi.org/10.1186/s12913-019-4856-9>.
8. Md Zahir, A.; Oli, A.; Zhou, A.; Sang, H.; Liu, S.; Akbaruddin, A. Epidemic of COVID-19 in China and associated Psychological Problems. *Asian Journal of Psychiatry*. 2020, 51 (June). <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102092>
9. Ye, B.; Zeng, Y.; Im, H.; Liu, M.; Wang, X.; Yang, Q. The Relationship Between Fear of COVID-19 and Online Aggressive Behavior: A Moderated Mediation Model. *Front. Psychol.* 2021, 12:589615. doi: 10.3389/fpsyg.2021.589615.
10. Mytskan, T.S. Ahresyvna povedinka ditei doshkilnoho viku: prychny vynyknennia ta profilaktyka [Aggressive behaviour of preschool children: causes and prevention]. [Unpublished doctoral dissertation]. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 2013.
11. Lobach, O.; Miroshnichenko, T. Pedahohichna korektsiia ahresyvnosti u molodshykh shkoliariv [Pedagogical correction of aggression in junior high school students], PDPU, 2005.
12. Moiseieva, O. Psykholohiia ahresyvnosti pidlitkiv [Psychology of adolescent aggression]. [Unpublished doctoral dissertation]. G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. 2011.
13. Rybachuk, V. Psykholohichni mozhlyvosti korektsii ahresyvnoi povedinky u pidlitkiv [Psychological possibilities of correction of aggressive behaviour in adolescents].

Visnyk KhNPU imeni H. S. Skovorody. Psykholohiia [Herald of KhNPU named after H. S. Skovoroda. Psychology]. 2015, 51, 180-190.

14. Arshavina, L.V. Podolannia ahresyvnoi povedinky molodshykh shkoliariv: pedahohichnyi aspekt [Overcoming aggressive behaviour of junior high school students: pedagogical aspect]. osvita.ua/doc/files/news/457/45793/Robota.doc

15. Yevdokymova, N.; Bartoshuk, M. Vplyv pravosvidomosti starshykh pidlitkiv na riven ahresyvnosti [The influence of legal awareness of older adolescents on the level of aggression]. Aktualni problemy psykholohii. 2015, 7(38), 178-188.

16. Ikunina, Z. Shliakhy profilaktyky ta korektsii ahresyvnoi povedinky ditei starshoho doshkilnoho viku [Ways of prevention and correction of aggressive behaviour of older preschool children]. Aktualni problemy psykholohii. 2013, 4(9), 81-90.

17. Kisil, Z. Psykholohichni osoblyvosti ahresyvnosti u pidlitkovomu vitsi [Psychological features of aggression in adolescence]. Naukovi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya psykholohichna. 2015, 1, 32-40.

18. Kozubovska, I.; Soima, N. Ahresyvnist yak forma proiavu dezadaptatsii ditei [Aggression as a form of maladaptation of children]. Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya «Pedahohika. Sotsialna robota». 2013, 26, 101-103.

19. Schick, A.; Cierpka, M. Risk factors and prevention of aggressive behavior in children and adolescents. Journal for educational research online. 2016, 8(1), 90-109.

20. Pol van Lier, Frank Vitaro, & Manuel Eisner. Preventing Aggressive and Violent Behavior: Using Prevention Programs to Study the Role of Peer Dynamics in Maladjustment Problems. European Journal on Criminal Policy and Research. 2007, 13(3-4), 277-296.

21. Drozdov, O.Yu. Socio-psychological factors in the dynamics of aggressive youth behaviour: Author's dissertation ... Candi-date of Psychological Sciences: 19.00.05, G.S. Kostyuk Institute of Psychology, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2003. 20. <https://cutt.ly/sbpfv1w>.

22. Denisova, M.F.; Muzyka, N.M.; Shkiriak-Nizhnik, Z.A. Adolescent aggression, causes and risk factors. Child health. 14, No 8, 2019. 470-474. DOI: 10.22141/2224-0551.14.8.2019.190840.

23. Denisova, M.F.; Muzyka, N.M.; Gorban, N.E.; Bukulova, N.Yu. Adolescent aggression. Prenatal risk factors. Child health. 2020. 15, № 4. 213-217. [http://nbuv.gov.ua / UJRN / Zd_2020_15_4_40](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zd_2020_15_4_40)

24. Dziuba, T.M. Virtual aggression as a result of Internet-dependent behaviour of adolescents. Bulletin of postgraduate education. Series: Social and behavioral sciences. 2017. 3. 67-78. [http://nbuv.gov.ua / UJPH / vispdoso_2017_3_9](http://nbuv.gov.ua/UJPH/vispdoso_2017_3_9)

25. Efuribe, Ch.; Barre-Hemingway, M.; Vaghefi, E.; Ballonoff Suleiman A. Coping With the COVID-19 Crisis: A Call for Youth Engagement and the Inclusion of Young People in Matters That Affect Their Lives. Adolescent Health. 2020, 67(1), 16-17. [https://www.jahonline.org/article/S1054-139X\(20\)30185-3/fulltext](https://www.jahonline.org/article/S1054-139X(20)30185-3/fulltext)

26. CDC COVID-19 Response Team. Coronavirus disease 2019 in children—United States, February 12–April 2, 2020. MMWR Morb Mortal Wkly Rep. 2020; 69:422–426. doi: 10.15585/mmwr.mm6914e4

27. Viner, R.; Russell, S.; Croker, H.; Packer, J.; Ward, J.; Stansfeld, C. et al. School closure and management practices during coronavirus outbreaks including COVID-19: A rapid systematic review. Lancet Child Adolesc Health. 2020. 4(5), 397-404. [https://doi.org/10.1016/S2352-4642\(20\)30095-X](https://doi.org/10.1016/S2352-4642(20)30095-X)

28. White, N.; McCormick M. ; Austin, B.; Slopen, N.; Habre, R.; Molnar, B. Sleep duration and risk of physical aggression against peers in urban youth. *Sleep Health*. 2016, 2(2), 129-135. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352721816000425>.
29. Bushman, B.; Gollwitzer, M.; Cruz, C. There is broad consensus: media researchers agree that violent media increase aggression in children, and pediatricians and parents concur. *Psychol Pop Media Cult*. 2015. 4(3), 200–214.
30. Bushman, B. Violent media and hostile appraisals: a meta-analytic review. *Aggress Behav*. 2016, 42(6), 605–613.
31. Krahé, B. *The Social Psychology of Aggression*. London: Psychology Press. 2013.
32. American Psychological Association. APA review confirms link between playing violent video games and aggression. 2015, (press release 13/08/2015). <http://www.apa.org/news/press/releases/2015/08/violent-video-games.aspx>
33. Zbaravska, L.; Chaikovska, O.; Hutsol, T.; Slobodian, S.; Dumanskyi, O. Professional competence as a key factor in improv-ing the quality of engineering education. Vide. Tehnologija. Resursi – Environment, Technology, Re-sources. 12th International Scientific and Practical Conference on Environment. Technology. Resources; Rezekne; Latvia, 2019; 253-256. <https://doi.org/10.17770/etr2019vol3.4118>.

ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ І СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ Сопівник І. В. , Чобан О. В.

Анотація. Мета статті полягає у дослідженні впливу факторів надзвичайної ситуації на схильність до агресивної поведінки серед учнівської і студентської молоді. Нами було проведене дослідження в Україні протягом 2016-2020 рр. в умовах надзвичайних ситуацій. У 2016 році в Україні третій рік поспіль тривала надзвичайна ситуація військового характеру, на Сході України, яка наклала свій відбиток на уся молодь країни. У 2020 році, молоді люди опинилися під дією надзвичайної ситуації медико-біологічного характеру, в зв'язку із пандемією Covid-19. Нами було зроблено два діагностичні зрізи, відповідно у 2016 та 2020 році за однією і тією ж самою методикою «Агресивна поведінка» (за Є. Ільїним та П. Ковальовим). Результати дослідження свідчать, що існує прямий зв'язок між перебуванням молоді людини в умовах надзвичайної ситуації та зростанням рівня агресивної поведінки, зокрема прямої, фізичної. Тому, в умовах надзвичайних ситуацій необхідно розробляти та реалізувати програми соціально-психологічної та педагогічної реабілітації молодих людей.

Ключові слова: агресія, прояви агресії молоді, агресивна поведінка, агресивність у період пандемії, вербальна агресія, фізична агресія, пряма агресія, непряма агресія.

ФІЛОСОФІЯ

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.066

УДК 130.2 : 316.7

ПРО СПЕЦИФІКУ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ МАСКУЛІННИХ ОБРАЗІВ У ТЕЛЕВІЗІЙНИХ ПРОГРАМАХ: ЧИ МОЖЛИВА ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ?

БЕЖНАР Г. П. , кандидат філософських наук, доцент кафедри української
філософії та культури

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID ID 0000-0002-4516-352X

Email: beznar.anna@gmail.com

Анотація. Відображення гендерних ролей і стереотипів у масовій культурі має значні та далекосяжні наслідки для суспільства. Сьогодні масова культура виступає одним з основних агентів соціалізації, завдяки чому люди засвоюють норми та цінності. Вона відіграє важливу роль у виробництві та відтворенні гендерних норм та гендерних суб'єктів, оскільки суспільно сконструйовані ідеї гендеру підкріплюються домінуючими в ній наративами. Глибоко вкорінені в традиційній культурі гендерні моделі знаходять своє сучасне вираження в масовій культурі. Підтримка та трансляція телевізійними програмами моделі гегемонної маскулінності та знецінення фемінінності сприяє інтеріоризації цих уявлень споживачами масової культури. Це призводить до негативних наслідків як для самого споживача, так і для всього суспільства, закріплюючи гендерні стереотипи та гендерну нерівність, що є величезною втратою людського потенціалу як для жінок, так і для чоловіків, і заважає створювати власні проекти майбутнього, формувати ефективні моделі поведінки, які відповідають рівню сучасного розвитку суспільства. Метою статті є дослідження специфіки репрезентацій маскулінних образів в телевізійних програмах.

Ключові слова: масова культура; телевізійні програми; маскулінність; фемінінність; гегемонна маскулінність; гендер; гендерна нерівність.

Актуальність. Відображення гендерних ролей і стереотипів у масовій культурі має значні та далекосяжні наслідки для суспільства. Сьогодні масова культура виступає одним з основних агентів соціалізації, завдяки чому люди засвоюють норми та цінності. Вона відіграє важливу роль у виробництві та відтворенні гендерних норм та гендерних суб'єктів, оскільки суспільно сконструйовані ідеї гендеру підкріплюються домінуючими в ній наративами. Зображення, тексти та звуки, передані завдяки широкому спектру засобів масової інформації та

різноманітними культурними явищами, таким як телебачення, кіно, музика, вистави, журнали, комікси, романи, ігри, мода та реклама, – все це створює та представляє набір вірувань і цінностей щодо маскулінності та фемінінності, які домінують у певній культурі в певний час. Гендерна ідентичність та гендерні відносини є критичними аспектами культури, тому що вони формують патерни поведінки в сім'ї, в малих і великих групах та в суспільстві в цілому [25-27].

Гендер (так само як раса чи етнічна приналежність) функціонує як

організаційний принцип суспільства, проявляючи себе крізь призму культурних значень маскулінного і фемінінного [6; 7]. У більшості суспільств існують чіткі дефініції жіночої та чоловічої ролі, а також культурні пояснення, чому це має бути саме так. Безперечно, ці уявлення варіюють в різних суспільствах і змінюються з часом. Хоча специфічний характер гендерних відносин у суспільствах різний, загальна закономірність полягає в тому, що стереотипні уявлення про жінку асоціюють її з меншою особистою автономією та кількістю ресурсів у її розпорядженні, обмеженим впливом на процеси прийняття рішень, що в цілому формує її життя. Ця модель нерівності на основі ґендеру є одночасно проблемою як прав людини, так і майбутнього розвитку планетарного соціуму. Глибоко вкорінені в традиційній культурі гендерні моделі знаходять своє сучасне вираження в масовій культурі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Гендерні стереотипи в масовій культурі привертають пильну увагу сучасних дослідників. У 2019 році побачила світ збірка статей за редакцією К. Тіварі, в якій науковці аналізують взаємодію гендерних конструктів та масової культури, що оформлює, інтерпретує, підтверджує або спростовує гендерні конвенції [29]. Г. Сарі в «Gender and Diversity Representations in Mass Media» досліджує гендерні стереотипи у засобах масової інформації, розкриваючи такий широкий спектр тем як гендерна політика, гендерні уявлення, фемінізм, трансмедіа, насильство, маскуліність тощо [20]. Привертає увагу розвідка Дж. П. Бертсона «Affectation: “Masculinity” and Mass Culture», яка спрямована на усвідомлення процесів і механізмів, що діють у суспільстві. Робота розкриває поняття і сутність

денотатів і дескрипторів маскуліності в масовій культурі [1]. Проте, не зважаючи на солідний науковий доробок, гендерна ідентичність та гендерне сприйняття в контексті впливу масової культури потребує подальшого дослідження. Виходячи з цього, видається актуальним дослідження цілої низки питань, серед яких вплив телевізійних програм на формування і підкріплення традиційних гендерних стереотипів.

Метою статті є дослідження специфіки репрезентацій маскулічних образів в телевізійних програмах.

Методи. Методологічною основою дослідження виступили системний підхід до вивчення соціальних об'єктів, інтерпретаційна дослідницька парадигма, інтегративний антропологічний підхід, описовий метод, мультидисциплінарний аналіз, методологічний підхід до аналітики повсякденності. В якості інформаційної бази дослідження для написання статті виступили монографії, наукові статті, матеріали міжнародних науково-практичних конференцій, звіти.

Результати. Як зазначала Л. Шпігель ще в середині минулого століття, телебачення почало стирати межу між приватним та публічним просторами, набуваючи вигляду амбівалентного феномену з гендерним підтекстом [24]. Дж. Фіске [10] стверджує про наявність «гендерного» телебачення, оскільки індустрія розваг «виробляє» телевізійні програми для конкретної аудиторії. Дизайн та структура цих програм орієнтовані на вибір жанрів, які традиційно відомі як чоловічі та жіночі. Наприклад, якщо мелодрами є жіночими формами телебачення, то бойовики та пригодницькі серіали потрапляють до категорії чоловічих, базуючись на тих якостях, які традиційно вважаються маскуліними або фемінінними. Жіночі форми

телебачення зосереджені на емоціях та особистих стосунках, натомість чоловічі – на діях, боротьбі, конкуренції та владі. Таким чином, сам процес перегляду телевізійної програми перетворюється на гендерно обумовлену діяльність, яка має приносити гендерно обумовлене задоволення.

Маскулінність представлено по-різному в різних жанрах, розрахованих на споживання чоловічою та жіночою аудиторіями: «Хороший чоловік у мильних операх турбується, дбає і виражає себе вербально. Він висловлює свої почуття таким чином: «Для мене не має значення ні матеріальне багатство, ні професійний успіх, мене турбують лише ми та наші стосунки». Він більше говорить про свої почуття і зрідка виражає свою маскулінність прямими діями. Зрозуміло, він все ще є рішучим, у нього все ще є чоловіча сила, але цій силі надано «жіночого голосу»... Для «мачо» характерні цілеспрямованість, асертивність та мораль найсильніших, що ідентифікує героя «чоловічого телебачення» як лиходія» [10, с. 471].

Хоча культурні ідеали маскулінності змінюються з часом [3], все ще залишаються незмінними деякі переконання, установки та патерни поведінки, пов'язані з традиційними чоловічими ролями [16]. Протиставляючи себе феміністичній ідеології та критичній теорії, гегемонна маскулінність ідентифікує себе зі «здоровим глуздом» (часто спираючись на еволюційну психологію) та домінуючою ідеологією, що відроджує гендерну ієрархію [4].

Телевізійні образи чоловіків відповідають багатьом аспектам традиційної маскулінності: це фізична і вербальна агресія [23], знущення і домінування [23], приниження жінок і об'єктивація жіночого тіла [13; 30]. У прайм-тайм чоловіки значно рідше зображуються у родинному колі, дружніх та романтичних стосунках

порівняно з жінками, які більше представлені у приватній сфері [15]. На телебаченні ще й досі можуть зберігатися негативні стереотипи щодо геїв [2; 9]. Отже, роль чоловіків крізь призму телевізійних програм звужується до вимірів традиційної маскулінності.

Ситком використовує багато традиційних тропів маскулінності: це нерозумні та невмілі батьки, сексуально домінуючі та агресивні чоловіки, які не дотримуються егалітарних поглядів на гендерні ролі в сім'ї [14]. Але цей жанр також має потенціал протистояти традиційним гендерним стереотипам за допомогою емоційності та чутливості чоловічих персонажів [31].

Чоловіки в поліцейських та детективних драмах значно більше демонструють агресивність, гнів і зневагу, ніж їхні колеги-жінки, і рідше проявляють свої емоції. Для них характерні застосування фізичної агресії та насильницька поведінка [19; 22]. Перевага чоловіків над жінками, емоційне дистанціювання як прояв сили яскраво проявляються в драматичному наративі, в якому маскулінність часто пов'язується з насильством [21].

Аналіз дейтинг-шоу свідчить про постійну об'єктивацію жінок. При опитуванні студентів коледжів США дослідники виявили, що перегляд дейтинг-шоу корелює зі схваленням і підтримкою таких поглядів. Джакарді та його колеги виявили, що перегляд реаліті-шоу чоловічою частиною коледжів є провісником прихильності до традиційного образу чоловіка у міжособистісних стосунках (придушення емоцій, прояви статевого потягу та важливість виглядати жорстким); це корелює з власним рівнем відповідності респондентів маскулінним нормам [11; 12].

Сьогодні спорт сприймається як одна з найважливіших сфер ініціації чоловіків, як соціально сконструйована

сфера маскулінності, що підтверджує ідеал гегемонної маскулінності [28]. У масовій свідомості спорт для хлопчика є «дверима» в соціальний світ. Маленькі чоловіки засвоюють так звані позитивні чоловічі цінності конкуренції, агресії, фізичної боротьби та витривалості, беручи участь у спортивних змаганнях. Спорт є одним з останніх бастіонів традиційної маскулінності в сучасному суспільстві. І ця маскулінність відрізняється від маскулінності мелодрам: на перший план виходить сильне тіло чоловіка, який нападає, захищається і переживає екстремальні ситуації. Маскулінність домінує не тільки в спортивних програмах, але й у висловлюваннях спортивних коментаторів, тим самим транслуючи масовій аудиторії стандарти маскулінності, що невіддільні від гегемонної маскулінності [17].

Спортивні програми нашо́вхують на думку щодо аналогії між спортом та професійними досягненнями чоловіків. При перегляді спортивних програм складається враження, що чоловіче життя, як і спорт, є постійним суперництвом, жорсткою дисципліною, кровопролитною боротьбою за статус і досягнення [8]. Отже, зображення спортивних чоловіків та трансляція спортивних програм не лише підтверджують парадигму гегемонної маскулінності, але й переконують чоловіків у тому, що вони завжди повинні боротися за себе і перемагати. У спортивних програмах сила, статус і витривалість перш за все асоціюються з маскулінністю. Вони підносять спортсмена-супергероя і виправдовують його фізичну та вербальну агресію.

Спортивні метафори гіперболізують та оспівують відмінності між жінками та чоловіками, ідеалізуючи чоловіків та їхню мужність і водночас знецінюючи жінок. Оспівуються саме сильні та агресивні

чоловіки, у той час як слабкі та пасивні представники цієї ж статі не «вписуються» в категорію героїв [28]. Таким чином, спорт як соціальний інститут відтворює ідеологію так званих природних гендерних відмінностей та підкріплює гендерне домінування.

Хоча спорт також належить жінкам, образи спортивних жінок часто підкреслюють лише сексуальність, чутливість, тендітність: жінки в спортивних програмах виступають сексуальними об'єктами або ж помічницями чоловіків. Спортивні передачі справляють враження, що спорт відповідає тілесній природі чоловіків. Відтак жіночі перемоги знецінюються у спорті, оскільки спортивні здібності жінок розглядаються не як «інші», а як «гірші» [28].

Маскулінність з часом зазнає фрагментації та плінності. Сьогодні чоловіки стикаються з необхідністю оволодіння новими ролями у сім'ї та суспільстві, зі зростанням конкуренції, новими стандартами сексуальної поведінки та чоловічого тіла [28]. Однак це не означає, що вони готові попрощатися зі стандартами гегемонної маскулінності та втратити домінуючий статус у сім'ї та суспільстві. Як підкреслює Т. Модлескі, сила чоловіків консолідується, проходячи через цикли кризи та її подолання [18, с. 7].

Гегемонна і підпорядкована маскулінність існують у кожному суспільстві. Перша з них, яка описується через поняття гетеросексуальності, економічної незалежності, фізичної сили, раціональності, контролю над жінками та слабшими чоловіками, є по суті ідеологічним конструктом, що обслуговує матеріальні інтереси домінуючих груп чоловіків. Саме вона дозволяє представникам еліти контролювати всі інші верстви.

Підтримка та трансляція телевізійними програмами моделі гегемонної маскулінності та знецінення фемінінності сприяє інтеріоризації цих уявлень споживачами масової культури. Це призводить до негативних наслідків як для самого споживача, так і для всього суспільства, закріплюючи гендерні стереотипи та гендерну нерівність, що є величезною втратою людського потенціалу як для жінок, так і для чоловіків. Як зазначають Т. Данилова і Л. Кац, «гендерна нерівність негативно впливає як на зростання глобальної економіки, так і на стан фізичного і психічного здоров'я кожного індивіда. Жорстко закріплені гендерні ролі обмежують вільний розвиток людини: навіть незначне відхилення від них може призвести до несхвалення і негативних санкцій. Гендерні стереотипи ігнорують сам факт відмінності індивідів у рамках певної гендерної групи та заважають створювати власні проекти майбутнього, формувати ефективні моделі поведінки, які відповідають рівню сучасного розвитку суспільства» [5, с. 106]. Отже, усвідомлення проблеми гендерної нерівності, подолання усталених дискримінаційних стереотипів є однією з найактуальніших проблем сучасного світу.

Висновки і перспективи.

Результати проведеного дослідження дозволяють дійти висновку, що засоби масової інформації, зокрема, телебачення, мають величезний вплив на наше сприйняття та уявлення щодо ролей чоловіків і жінок у суспільстві. Ще з раннього віку на дітей впливають гендерні стереотипи, які їм презентують ЗМІ. Масове споживання стереотипних гендерних образів корелює із уподобаннями відповідного медіа-контенту, традиційним сприйняттям гендерних ролей, що врешті-решт позначається на очікуваннях і прагненнях щодо

майбутніх траєкторій життя. Створюючи гендерно-чутливий та гендерно-трансформативний контент і ламаючи гендерні стереотипи, засоби масової інформації можуть зіграти трансформаційну роль у досягненні гендерної рівності в суспільстві.

References

1. Baertson, LP. (2003). Affectation: "Masculinity" and Mass Culture. *MCNair Scholars Journal*, 7(1), 4-13.
2. Bond, B.J. (2014). Sex and sexuality in entertainment media popular with lesbian, gay, and bisexual adolescents. *Mass Communication & Society*, 17, 98-120. doi: 10.1080/15205436.2013.816739.
3. Connell, R. W. (2005). *Masculinities*. Berkley: University of California Press, 362.
4. Connell, R.W. & Messerschmidt, J.W. (2005). Hegemonic masculinity: Rethinking the concept. *Gender and Society*, 19(6), 829-859. doi: 10.1177/0891243205278639.
5. Danylova, T. & Kats, L. (2019). "All Animals Are Equal, But Some Animals Are More Equal Than Others": The Negative Impact of Gender Inequality on the Global Economy and Public Health. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 15, 101-110. doi: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i15.168842>
6. Danylova T. (2020). The Modern-Day Feminine Beauty Ideal, Mental Health, and Jungian Archetypes. *Mental Health: Global Challenges Journal*, 3, (1), 38-44. doi: <http://doi.org/10.32437/mhgaj.v3i1.99>.
7. Danylova, T.V. (2021). Goddess Worship and New Spirituality in the Postmodern World: A Brief Overview. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 19, 32-40. doi: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i19.235981>.

8. Feasey, R. (2008). *Masculinity and popular television*. Edinburgh, GBR: Edinburgh University Press, 192.
9. Fisher, D. A., Hill, D. L., Grube, J. W., & Gruber, E. L. (2007). Gay, lesbian, and bisexual content on television. *Journal of Homosexuality*, 52(3-4), 167-188. doi: 10.1300/J082v52n03_08.
10. Fiske, J. (2003). Gendered Television: Femininity. In: Dines, G. & Humez, J.M. (Eds.) *Gender, Race, and Class in Media: A Text-Reader*. Thousand Oaks, Sage Publications, 469-475.
11. Giaccardi, S., Ward, L. M., Seabrook, R. C., Manago, A., & Lippman, J. (2016). Media and modern manhood: Testing associations between media consumption and young men's acceptance of traditional gender ideologies. *Sex Roles: A Journal of research*, 75(3-4), 151-163. doi: 10.1007/s11199-016-0588-z.
12. Giaccardi, S., Ward, L.M., Seabrook, R.C., Manago, A., & Lippman, J. (2017). Media use and men's risk behaviors: Examining the role of masculine ideology. *Sex Roles*, doi:10.1007/s11199-017-0754-y.
13. Grauerholz, E. & King, A. (1997). Prime time sexual harassment. *Violence against Women*, 3, 129-148. doi: 10.1177/1077801297003002003.
14. Kuo, P.X., & Ward, L.M. (2016). Contributions of television use to beliefs about fathers and gendered family roles among first-time expectant parents. *Psychology of Men & Masculinity*, 17(4), 352-362. <http://dx.doi.org/10.1037/men0000033>.
15. Lauzen, M.M., Dozier, D.M., & Horan, N. (2008). Constructing gender stereotypes through social roles on primetime television. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 52, 200-214. doi: 10.1080/08838150801991971.
16. Levant, R. F. & Richmond, K. (2007). A review of research on masculinity ideologies using the male role norms inventory. *The Journal of Men's Studies*, 15(2), 130-146. doi: 10.3149/jms.1502.130.
17. MacKinnon, K. (2003). *Representing Men: Maleness and Masculinity in the Media*. London, Arnold, 144.
18. Modleski, T. (1991). *Feminism without Women: Culture and Criticism in a "Postfeminist" Age*. New York, Routledge, 188.
19. Parrott, S., & Parrott, C.T. (2015). U.S. television's "mean world" for White women: The portrayal of gender and race on fictional crime dramas. *Sex Roles*, 73(1/2), 70-82. doi: 10.1007/s11199-015-0505-x.
20. Sari, G. (2019). *Gender and Diversity Representations in Mass Media*. Information Science Reference, 368.
21. Scharrer, E. (2005). Hypermasculinity, aggression, and television violence: An experiment. *Media Psychology*, 7, 353-376. doi: 10.1207/S1532785XMEP0704_3.
22. Scharrer, E. (2012). More than "just the facts"? Portrayals of masculinity in police and detective programs over time. *The Howard Journal of Communications*, 23, 88-109. doi: 10.1080/10646175.2012.641882
23. Sink, A. & Mastro, D. (2017). Depictions of gender on primetime television: A quantitative content analysis. *Mass Communication & Society*, 20(1), 3-22. doi: 10.1080/15205436.2016.1212243.
24. Spigel, L. (1992). *Make Room for TV: Television and the Family Ideal in Postwar America*. Chicago: University of Chicago Press, 236.
25. Storozhuk, S. & Hoian, I. (2017). Gender Equality as a Modern Phenomenon. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 11, 71-83.
26. Storozhuk, S. & Hoian, I. (2017). Gender Existence: Correlation

Between Equality and Identity. *Philosophy & Cosmology*, 18, 208-219.

27. Storozhuk, S., Hoian, I. & Fedyk, O. (2019). Conceptual Modern Gender Policy Challenges. *Bulletin of the Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University. Series Philosophy*, 2, 15-23.

28. Tereškinas, A. (2005). 'Male' television: genres, powers and pornographisms. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 37, 231-244.

29. Tiwari, K. (Ed.). (2019). *Gender and Popular Culture. Identity Constructions and representations*. Cambridge Scholars Publishing, 164.

30. Ward, L. M. (2003). Understanding the role of entertainment media in the sexual socialization of American youth: A review of empirical research. *Developmental Review*, 23, 347-388. doi:10.1016/S0273-2297(03)00013-3.

31. Zimdars, M. (2018). Having it both ways: Two and a Half Men, Entourage, and televising post-feminist masculinity. *Feminist Media Studies*, 18(2), 278-293. doi: 10.1080/14680777.2017.1308411

ON THE SPECIFICS OF THE MASCULINE REPRESENTATIONS ON TELEVISION: IS GENDER EQUALITY POSSIBLE?

Bezhnar G. P.

Abstract. *The reflection of gender roles and stereotypes in mass culture has significant and far-reaching consequences for any society. Nowadays, mass culture is one of the main agents of socialization, which provides people with a certain set of norms and values. It plays an important role in the development and reproduction of gender norms and gender subjects, as far as socially constructed ideas of gender are reinforced by the dominant narratives. Deeply rooted in the traditional culture, gender models express themselves through mass culture. The support and television broadcasting of the model of hegemonic masculinity and the devaluation of femininity contributes to the internalization of these ideas by consumers of mass culture. This leads to the negative consequences both for the consumers and society perpetuating gender stereotypes and gender inequality, which is a huge loss of human potential for both women and men, and prevents them from creating their own projects for the future, from forming effective patterns of behavior that are in line with the contemporary level of social development. The article aims at studying the specifics of masculine representations on television.*

Keywords: *mass culture; television programs; masculinity; femininity; hegemonic masculinity; gender; gender inequality.*

ФІЛОСОФІЯ

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.066

УДК 130.2 : 316.7

ПРО СПЕЦИФІКУ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ МАСКУЛІННИХ ОБРАЗІВ У ТЕЛЕВІЗІЙНИХ ПРОГРАМАХ: ЧИ МОЖЛИВА ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ?

БЕЖНАР Г. П. , кандидат філософських наук, доцент кафедри української
філософії та культури

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID ID 0000-0002-4516-352X

Email: beznar.anna@gmail.com

Анотація. Відображення гендерних ролей і стереотипів у масовій культурі має значні та далекосяжні наслідки для суспільства. Сьогодні масова культура виступає одним з основних агентів соціалізації, завдяки чому люди засвоюють норми та цінності. Вона відіграє важливу роль у виробництві та відтворенні гендерних норм та гендерних суб'єктів, оскільки суспільно сконструйовані ідеї гендеру підкріплюються домінуючими в ній наративами. Глибоко вкорінені в традиційній культурі гендерні моделі знаходять своє сучасне вираження в масовій культурі. Підтримка та трансляція телевізійними програмами моделі гегемонної маскулінності та знецінення фемінінності сприяє інтеріоризації цих уявлень споживачами масової культури. Це призводить до негативних наслідків як для самого споживача, так і для всього суспільства, закріплюючи гендерні стереотипи та гендерну нерівність, що є величезною втратою людського потенціалу як для жінок, так і для чоловіків, і заважає створювати власні проекти майбутнього, формувати ефективні моделі поведінки, які відповідають рівню сучасного розвитку суспільства. Метою статті є дослідження специфіки репрезентацій маскулінних образів в телевізійних програмах.

Ключові слова: масова культура; телевізійні програми; маскулінність; фемінінність; гегемонна маскулінність; гендер; гендерна нерівність.

Актуальність. Відображення гендерних ролей і стереотипів у масовій культурі має значні та далекосяжні наслідки для суспільства. Сьогодні масова культура виступає одним з основних агентів соціалізації, завдяки чому люди засвоюють норми та цінності. Вона відіграє важливу роль у виробництві та відтворенні гендерних норм та гендерних суб'єктів, оскільки суспільно сконструйовані ідеї гендеру підкріплюються домінуючими в ній наративами. Зображення, тексти та звуки, передані завдяки широкому спектру засобів масової інформації та

різноманітними культурними явищами, таким як телебачення, кіно, музика, вистави, журнали, комікси, романи, ігри, мода та реклама, – все це створює та представляє набір вірувань і цінностей щодо маскулінності та фемінінності, які домінують у певній культурі в певний час. Гендерна ідентичність та гендерні відносини є критичними аспектами культури, тому що вони формують патерни поведінки в сім'ї, в малих і великих групах та в суспільстві в цілому [25-27].

Гендер (так само як раса чи етнічна приналежність) функціонує як

організаційний принцип суспільства, проявляючи себе крізь призму культурних значень маскулінного і фемінінного [6; 7]. У більшості суспільств існують чіткі дефініції жіночої та чоловічої ролі, а також культурні пояснення, чому це має бути саме так. Безперечно, ці уявлення варіюють в різних суспільствах і змінюються з часом. Хоча специфічний характер гендерних відносин у суспільствах різний, загальна закономірність полягає в тому, що стереотипні уявлення про жінку асоціюють її з меншою особистою автономією та кількістю ресурсів у її розпорядженні, обмеженим впливом на процеси прийняття рішень, що в цілому формує її життя. Ця модель нерівності на основі ґендеру є одночасно проблемою як прав людини, так і майбутнього розвитку планетарного соціуму. Глибоко вкорінені в традиційній культурі гендерні моделі знаходять своє сучасне вираження в масовій культурі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Гендерні стереотипи в масовій культурі привертають пильну увагу сучасних дослідників. У 2019 році побачила світ збірка статей за редакцією К. Тіварі, в якій науковці аналізують взаємодію гендерних конструктів та масової культури, що оформлює, інтерпретує, підтверджує або спростовує гендерні конвенції [29]. Г. Сарі в «Gender and Diversity Representations in Mass Media» досліджує гендерні стереотипи у засобах масової інформації, розкриваючи такий широкий спектр тем як гендерна політика, гендерні уявлення, фемінізм, трансмедіа, насильство, маскуліність тощо [20]. Привертає увагу розвідка Дж. П. Бертсона «Affectation: “Masculinity” and Mass Culture», яка спрямована на усвідомлення процесів і механізмів, що діють у суспільстві. Робота розкриває поняття і сутність

денотатів і дескрипторів маскуліності в масовій культурі [1]. Проте, не зважаючи на солідний науковий доробок, гендерна ідентичність та гендерне сприйняття в контексті впливу масової культури потребує подальшого дослідження. Виходячи з цього, видається актуальним дослідження цілої низки питань, серед яких вплив телевізійних програм на формування і підкріплення традиційних гендерних стереотипів.

Метою статті є дослідження специфіки репрезентацій маскулічних образів в телевізійних програмах.

Методи. Методологічною основою дослідження виступили системний підхід до вивчення соціальних об'єктів, інтерпретаційна дослідницька парадигма, інтегративний антропологічний підхід, описовий метод, мультидисциплінарний аналіз, методологічний підхід до аналітики повсякденності. В якості інформаційної бази дослідження для написання статті виступили монографії, наукові статті, матеріали міжнародних науково-практичних конференцій, звіти.

Результати. Як зазначала Л. Шпігель ще в середині минулого століття, телебачення почало стирати межу між приватним та публічним просторами, набуваючи вигляду амбівалентного феномену з гендерним підтекстом [24]. Дж. Фіске [10] стверджує про наявність «гендерного» телебачення, оскільки індустрія розваг «виробляє» телевізійні програми для конкретної аудиторії. Дизайн та структура цих програм орієнтовані на вибір жанрів, які традиційно відомі як чоловічі та жіночі. Наприклад, якщо мелодрами є жіночими формами телебачення, то бойовики та пригодницькі серіали потрапляють до категорії чоловічих, базуючись на тих якостях, які традиційно вважаються маскуліними або фемініними. Жіночі форми

телебачення зосереджені на емоціях та особистих стосунках, натомість чоловічі – на діях, боротьбі, конкуренції та владі. Таким чином, сам процес перегляду телевізійної програми перетворюється на гендерно обумовлену діяльність, яка має приносити гендерно обумовлене задоволення.

Маскулінність представлено по-різному в різних жанрах, розрахованих на споживання чоловічою та жіночою аудиторіями: «Хороший чоловік у мильних операх турбується, дбає і виражає себе вербально. Він висловлює свої почуття таким чином: «Для мене не має значення ні матеріальне багатство, ні професійний успіх, мене турбують лише ми та наші стосунки». Він більше говорить про свої почуття і зрідка виражає свою маскулінність прямими діями. Зрозуміло, він все ще є рішучим, у нього все ще є чоловіча сила, але цій силі надано «жіночого голосу»... Для «мачо» характерні цілеспрямованість, асертивність та мораль найсильніших, що ідентифікує героя «чоловічого телебачення» як лиходія» [10, с. 471].

Хоча культурні ідеали маскулінності змінюються з часом [3], все ще залишаються незмінними деякі переконання, установки та патерни поведінки, пов'язані з традиційними чоловічими ролями [16]. Протиставляючи себе феміністичній ідеології та критичній теорії, гегемонна маскулінність ідентифікує себе зі «здоровим глуздом» (часто спираючись на еволюційну психологію) та домінуючою ідеологією, що відроджує гендерну ієрархію [4].

Телевізійні образи чоловіків відповідають багатьом аспектам традиційної маскулінності: це фізична і вербальна агресія [23], знущення і домінування [23], приниження жінок і об'єктивація жіночого тіла [13; 30]. У прайм-тайм чоловіки значно рідше зображуються у родинному колі, дружніх та романтичних стосунках

порівняно з жінками, які більше представлені у приватній сфері [15]. На телебаченні ще й досі можуть зберігатися негативні стереотипи щодо геїв [2; 9]. Отже, роль чоловіків крізь призму телевізійних програм звужується до вимірів традиційної маскулінності.

Ситком використовує багато традиційних тропів маскулінності: це нерозумні та невмілі батьки, сексуально домінуючі та агресивні чоловіки, які не дотримуються егалітарних поглядів на гендерні ролі в сім'ї [14]. Але цей жанр також має потенціал протистояти традиційним гендерним стереотипам за допомогою емоційності та чутливості чоловічих персонажів [31].

Чоловіки в поліцейських та детективних драмах значно більше демонструють агресивність, гнів і зневагу, ніж їхні колеги-жінки, і рідше проявляють свої емоції. Для них характерні застосування фізичної агресії та насильницька поведінка [19; 22]. Перевага чоловіків над жінками, емоційне дистанціювання як прояв сили яскраво проявляються в драматичному наративі, в якому маскулінність часто пов'язується з насильством [21].

Аналіз дейтинг-шоу свідчить про постійну об'єктивацію жінок. При опитуванні студентів коледжів США дослідники виявили, що перегляд дейтинг-шоу корелює зі схваленням і підтримкою таких поглядів. Джакарді та його колеги виявили, що перегляд реаліті-шоу чоловічою частиною коледжів є провісником прихильності до традиційного образу чоловіка у міжособистісних стосунках (придушення емоцій, прояви статевого потягу та важливість виглядати жорстким); це корелює з власним рівнем відповідності респондентів маскулінним нормам [11; 12].

Сьогодні спорт сприймається як одна з найважливіших сфер ініціації чоловіків, як соціально сконструйована

сфера маскулінності, що підтверджує ідеал гегемонної маскулінності [28]. У масовій свідомості спорт для хлопчика є «дверима» в соціальний світ. Маленькі чоловіки засвоюють так звані позитивні чоловічі цінності конкуренції, агресії, фізичної боротьби та витривалості, беручи участь у спортивних змаганнях. Спорт є одним з останніх бастіонів традиційної маскулінності в сучасному суспільстві. І ця маскулінність відрізняється від маскулінності мелодрам: на перший план виходить сильне тіло чоловіка, який нападає, захищається і переживає екстремальні ситуації. Маскулінність домінує не тільки в спортивних програмах, але й у висловлюваннях спортивних коментаторів, тим самим транслуючи масовій аудиторії стандарти маскулінності, що невіддільні від гегемонної маскулінності [17].

Спортивні програми наштовхують на думку щодо аналогії між спортом та професійними досягненнями чоловіків. При перегляді спортивних програм складається враження, що чоловіче життя, як і спорт, є постійним суперництвом, жорсткою дисципліною, кровопролитною боротьбою за статус і досягнення [8]. Отже, зображення спортивних чоловіків та трансляція спортивних програм не лише підтверджують парадигму гегемонної маскулінності, але й переконують чоловіків у тому, що вони завжди повинні боротися за себе і перемагати. У спортивних програмах сила, статус і витривалість перш за все асоціюються з маскулінністю. Вони підносять спортсмена-супергероя і виправдовують його фізичну та вербальну агресію.

Спортивні метафори гіперболізують та оспівують відмінності між жінками та чоловіками, ідеалізуючи чоловіків та їхню мужність і водночас знецінюючи жінок. Оспівуються саме сильні та агресивні

чоловіки, у той час як слабкі та пасивні представники цієї ж статі не «вписуються» в категорію героїв [28]. Таким чином, спорт як соціальний інститут відтворює ідеологію так званих природних гендерних відмінностей та підкріплює гендерне домінування.

Хоча спорт також належить жінкам, образи спортивних жінок часто підкреслюють лише сексуальність, чутливість, тендітність: жінки в спортивних програмах виступають сексуальними об'єктами або ж помічницями чоловіків. Спортивні передачі справляють враження, що спорт відповідає тілесній природі чоловіків. Відтак жіночі перемоги знецінюються у спорті, оскільки спортивні здібності жінок розглядаються не як «інші», а як «гірші» [28].

Маскулінність з часом зазнає фрагментації та плінності. Сьогодні чоловіки стикаються з необхідністю оволодіння новими ролями у сім'ї та суспільстві, зі зростанням конкуренції, новими стандартами сексуальної поведінки та чоловічого тіла [28]. Однак це не означає, що вони готові попрощатися зі стандартами гегемонної маскулінності та втратити домінуючий статус у сім'ї та суспільстві. Як підкреслює Т. Модлескі, сила чоловіків консолідується, проходячи через цикли кризи та її подолання [18, с. 7].

Гегемонна і підпорядкована маскулінність існують у кожному суспільстві. Перша з них, яка описується через поняття гетеросексуальності, економічної незалежності, фізичної сили, раціональності, контролю над жінками та слабшими чоловіками, є по суті ідеологічним конструктом, що обслуговує матеріальні інтереси домінуючих груп чоловіків. Саме вона дозволяє представникам еліти контролювати всі інші верстви.

Підтримка та трансляція телевізійними програмами моделі гегемонної маскулінності та знецінення фемінінності сприяє інтеріоризації цих уявлень споживачами масової культури. Це призводить до негативних наслідків як для самого споживача, так і для всього суспільства, закріплюючи гендерні стереотипи та гендерну нерівність, що є величезною втратою людського потенціалу як для жінок, так і для чоловіків. Як зазначають Т. Данилова і Л. Кац, «гендерна нерівність негативно впливає як на зростання глобальної економіки, так і на стан фізичного і психічного здоров'я кожного індивіда. Жорстко закріплені гендерні ролі обмежують вільний розвиток людини: навіть незначне відхилення від них може призвести до несхвалення і негативних санкцій. Гендерні стереотипи ігнорують сам факт відмінності індивідів у рамках певної гендерної групи та заважають створювати власні проекти майбутнього, формувати ефективні моделі поведінки, які відповідають рівню сучасного розвитку суспільства» [5, с. 106]. Отже, усвідомлення проблеми гендерної нерівності, подолання усталених дискримінаційних стереотипів є однією з найактуальніших проблем сучасного світу.

Висновки і перспективи.

Результати проведеного дослідження дозволяють дійти висновку, що засоби масової інформації, зокрема, телебачення, мають величезний вплив на наше сприйняття та уявлення щодо ролей чоловіків і жінок у суспільстві. Ще з раннього віку на дітей впливають гендерні стереотипи, які їм презентують ЗМІ. Масове споживання стереотипних гендерних образів корелює із уподобаннями відповідного медіа-контенту, традиційним сприйняттям гендерних ролей, що врешті-решт позначається на очікуваннях і прагненнях щодо

майбутніх траєкторій життя. Створюючи гендерно-чутливий та гендерно-трансформативний контент і ламаючи гендерні стереотипи, засоби масової інформації можуть зіграти трансформаційну роль у досягненні гендерної рівності в суспільстві.

References

1. Baertson, LP. (2003). Affectation: "Masculinity" and Mass Culture. *MCNair Scholars Journal*, 7(1), 4-13.
2. Bond, B.J. (2014). Sex and sexuality in entertainment media popular with lesbian, gay, and bisexual adolescents. *Mass Communication & Society*, 17, 98-120. doi: 10.1080/15205436.2013.816739.
3. Connell, R. W. (2005). *Masculinities*. Berkley: University of California Press, 362.
4. Connell, R.W. & Messerschmidt, J.W. (2005). Hegemonic masculinity: Rethinking the concept. *Gender and Society*, 19(6), 829-859. doi: 10.1177/0891243205278639.
5. Danylova, T. & Kats, L. (2019). "All Animals Are Equal, But Some Animals Are More Equal Than Others": The Negative Impact of Gender Inequality on the Global Economy and Public Health. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 15, 101-110. doi: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i15.168842>
6. Danylova T. (2020). The Modern-Day Feminine Beauty Ideal, Mental Health, and Jungian Archetypes. *Mental Health: Global Challenges Journal*, 3, (1), 38-44. doi: <http://doi.org/10.32437/mhgci.v3i1.99>.
7. Danylova, T.V. (2021). Goddess Worship and New Spirituality in the Postmodern World: A Brief Overview. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 19, 32-40. doi: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i19.235981>.

8. Feasey, R. (2008). *Masculinity and popular television*. Edinburgh, GBR: Edinburgh University Press, 192.
9. Fisher, D. A., Hill, D. L., Grube, J. W., & Gruber, E. L. (2007). Gay, lesbian, and bisexual content on television. *Journal of Homosexuality*, 52(3-4), 167-188. doi: 10.1300/J082v52n03_08.
10. Fiske, J. (2003). Gendered Television: Femininity. In: Dines, G. & Humez, J.M. (Eds.) *Gender, Race, and Class in Media: A Text-Reader*. Thousand Oaks, Sage Publications, 469-475.
11. Giaccardi, S., Ward, L. M., Seabrook, R. C., Manago, A., & Lippman, J. (2016). Media and modern manhood: Testing associations between media consumption and young men's acceptance of traditional gender ideologies. *Sex Roles: A Journal of research*, 75(3-4), 151-163. doi: 10.1007/s11199-016-0588-z.
12. Giaccardi, S., Ward, L.M., Seabrook, R.C., Manago, A., & Lippman, J. (2017). Media use and men's risk behaviors: Examining the role of masculine ideology. *Sex Roles*, doi:10.1007/s11199-017-0754-y.
13. Grauerholz, E. & King, A. (1997). Prime time sexual harassment. *Violence against Women*, 3, 129-148. doi: 10.1177/1077801297003002003.
14. Kuo, P.X., & Ward, L.M. (2016). Contributions of television use to beliefs about fathers and gendered family roles among first-time expectant parents. *Psychology of Men & Masculinity*, 17(4), 352-362. <http://dx.doi.org/10.1037/men0000033>.
15. Lauzen, M.M., Dozier, D.M., & Horan, N. (2008). Constructing gender stereotypes through social roles on primetime television. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 52, 200-214. doi: 10.1080/08838150801991971.
16. Levant, R. F. & Richmond, K. (2007). A review of research on masculinity ideologies using the male role norms inventory. *The Journal of Men's Studies*, 15(2), 130-146. doi: 10.3149/jms.1502.130.
17. MacKinnon, K. (2003). *Representing Men: Maleness and Masculinity in the Media*. London, Arnold, 144.
18. Modleski, T. (1991). *Feminism without Women: Culture and Criticism in a "Postfeminist" Age*. New York, Routledge, 188.
19. Parrott, S., & Parrott, C.T. (2015). U.S. television's "mean world" for White women: The portrayal of gender and race on fictional crime dramas. *Sex Roles*, 73(1/2), 70-82. doi: 10.1007/s11199-015-0505-x.
20. Sari, G. (2019). *Gender and Diversity Representations in Mass Media*. Information Science Reference, 368.
21. Scharrer, E. (2005). Hypermasculinity, aggression, and television violence: An experiment. *Media Psychology*, 7, 353-376. doi: 10.1207/S1532785XMEP0704_3.
22. Scharrer, E. (2012). More than "just the facts"? Portrayals of masculinity in police and detective programs over time. *The Howard Journal of Communications*, 23, 88-109. doi: 10.1080/10646175.2012.641882
23. Sink, A. & Mastro, D. (2017). Depictions of gender on primetime television: A quantitative content analysis. *Mass Communication & Society*, 20(1), 3-22. doi: 10.1080/15205436.2016.1212243.
24. Spigel, L. (1992). *Make Room for TV: Television and the Family Ideal in Postwar America*. Chicago: University of Chicago Press, 236.
25. Storozhuk, S. & Hoian, I. (2017). Gender Equality as a Modern Phenomenon. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 11, 71-83.
26. Storozhuk, S. & Hoian, I. (2017). Gender Existence: Correlation

Between Equality and Identity. *Philosophy & Cosmology*, 18, 208-219.

27. Storozhuk, S., Hoian, I. & Fedyk, O. (2019). Conceptual Modern Gender Policy Challenges. *Bulletin of the Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University. Series Philosophy*, 2, 15-23.

28. Tereškinas, A. (2005). 'Male' television: genres, powers and pornographisms. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 37, 231-244.

29. Tiwari, K. (Ed.). (2019). *Gender and Popular Culture. Identity Constructions and representations*. Cambridge Scholars Publishing, 164.

30. Ward, L. M. (2003). Understanding the role of entertainment media in the sexual socialization of American youth: A review of empirical research. *Developmental Review*, 23, 347-388. doi:10.1016/S0273-2297(03)00013-3.

31. Zimdars, M. (2018). Having it both ways: Two and a Half Men, Entourage, and televising post-feminist masculinity. *Feminist Media Studies*, 18(2), 278-293. doi: 10.1080/14680777.2017.1308411

ON THE SPECIFICS OF THE MASCULINE REPRESENTATIONS ON TELEVISION: IS GENDER EQUALITY POSSIBLE?

Bezhnar G. P.

Abstract. The reflection of gender roles and stereotypes in mass culture has significant and far-reaching consequences for any society. Nowadays, mass culture is one of the main agents of socialization, which provides people with a certain set of norms and values. It plays an important role in the development and reproduction of gender norms and gender subjects, as far as socially constructed ideas of gender are reinforced by the dominant narratives. Deeply rooted in the traditional culture, gender models express themselves through mass culture. The support and television broadcasting of the model of hegemonic masculinity and the devaluation of femininity contributes to the internalization of these ideas by consumers of mass culture. This leads to the negative consequences both for the consumers and society perpetuating gender stereotypes and gender inequality, which is a huge loss of human potential for both women and men, and prevents them from creating their own projects for the future, from forming effective patterns of behavior that are in line with the contemporary level of social development. The article aims at studying the specifics of masculine representations on television.

Keywords: mass culture; television programs; masculinity; femininity; hegemonic masculinity; gender; gender inequality.

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.081

УДК 101:17

ЕТИЧНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЕМБРІОНАЛЬНИХ СТОВБУРОВИХ КЛІТИН В НАУЦІ ТА МЕДИЦИНІ**ГЕРАСИМЕНКО А. С.**, студент 3 курсу, спеціальність «Біотехнологія та біоінженерія», факультет агробіологічний**КУЛЬТЕНКО В. П.**, канд. філос. наук, доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації**Національний університет біоресурсів і природокористування України**E-mail: kultenko@ukr.net

Актуальність. Досліджуються етичні виміри проблем біотехнології, зокрема: етичність використання ембріональних стовбурових клітин в науці та медицині; відповідальність дослідників за наслідки своїх дій; етичність використання тварин в біотехнологічних дослідженнях задля вирішення людських проблем та забезпечення здоров'я людини; межі втручання людини в геном живих істот; проблеми дотримання балансу екосистеми; морально-правовий статус ембріона, який у біотехнологічних дослідженнях використовується як ресурсний матеріал. Розглядається також ставлення різних релігій до біотехнологічних досліджень та експериментів з ембріональними стовбуровими клітинами. Загострюється питання щодо неможливості отримання економічної вигоди від тіла людини, в тому числі й ненародженої та його частин.

Ключові слова: біоетика, біотехнології, ембріональні стовбурові клітини, правовий статус ембріона, біоцентризм.

Актуальність. В межах філософії науки досліджуються онтологічний, гносеологічний, соціальний статус науки. Сучасна наука, розвиток якої визначається діалектичною єдністю наукових революцій, зміни парадигм та науково-технічного прогресу, досягла такої значимості для усього світу, що часто наслідки наукових відкриттів – як позитивні, так і негативні – мають планетарний характер. Тому в поле досліджень філософії науки включена сфера етики, що закликає до відповідальності науковців за наслідки досліджень. Істина, яка в межах класичної наукової парадигми вважалась абсолютною цінністю для науки, в сучасному світі втратила свій абсолютний статус. Її цінність визначається відповідальністю вчених перед сучасними та майбутніми поколіннями людей, перед ойкуменою в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З часів настання науково-

технічної революції і до сьогодні в суспільних і наукових колах активно відбувається дискурс щодо філософської сторони широкого впровадження відкриттів принципово нового і надзвичайно перспективного напрямку сучасної науки, який є викликом XXI століття, – біотехнології. Біотехнологія стала відомою завдяки успіху амбітного проекту «Геном людини», клонуванню вівці Доллі, створенню трансгенних тварин, які в майбутньому мають вирішити питання нестачі для хворих реципієнтів органів – ксенотрансплантатів. У зв'язку з цим виникають суперечки: дехто сприймає біотехнологію як єдину надію для хворих, а дехто проти генно-інженерного втручання в геном тварини і трансплантації цільових органів до людини, вважаючи це поправанням законів природи, порушенням норм етики.

Трансплантація є важливою і успішною процедурою сучасної медичної галузі щодо збільшення

тривалості життя, підвищення його якості. Успіх трансплантації, однак, порушує проблему отримання джерел адекватного постачання людських органів. Попит на органи і тканини людини для трансплантації перевищує їхню доступність. У цих умовах один з можливих варіантів полягає в тому, що дисбаланс може бути виправлений за рахунок використання інших тварин як матеріалу для трансплантації. Для цього потрібно використовувати інструменти біотехнології, вносити корективи в геном майбутніх тварин-донорів. Однак це суперечить, на думку філософів, біоетичним нормам, адже тварина така ж жива істота, як і людина.

Мета. Актуальним є філософсько-етичний, біоетичний аналіз цієї футуристичної надії, оцінка ризиків і конфліктів, які можуть скомпрометувати дані відкриття: життя людини і тварини має цінуватися однаково. Інша загроза полягає в тому, що втручаючись в геном різних істот, людина може порушити усталений лад, створити катастрофічний дисбаланс в екосистемі.

Методи. 20 століття стало проривним для медицини та супутніх наук. Людство отримало антибіотики, вакцину від віспи, ліки від діабету та багато інших безцінних технологій. 21 століття перевершило всі ці досягнення всього за 20 років. Зараз розвиваються неймовірні технології, які не могли передбачити жодні фантасти. Однією з них є використання ембріональних стовбурових клітин. За їхньої допомоги можна вилікувати безліч смертельних та невиліковних хвороб, таких як рак, цукровий діабет, хвороби Альцгеймера та Паркінсона, ушкодження хребта, спинного мозку, а також вад розвитку. Стовбурові клітини можуть призвести до справжнього прориву в методах оптимізованого довголіття. В

перспективі за допомогою генетичних маніпуляцій ці клітини можуть бути цілеспрямовано перетворені в будь-яку потрібну тканину: шкіру, м'язи, кістки тощо. Вже зараз метод терапії стовбуровими клітинами використовується при трансплантації кісткового мозку, в кардіології та хірургії. Подальший розвиток цієї технології неодмінно ускладнюється через суспільно-моральний бар'єр: адже в процесі дослідження/використання ембріон неминує знищується. Ключовим питанням у використанні цієї технології виступає моральний статус ембріона.

Велику роль у формуванні моралі та суспільного ставлення до використання ембріональних стовбурових клітин відіграє релігія. Наприклад, християнство негативно відноситься до подібних експериментів та абортів, оскільки проповідує ідею, що людина починає існувати з моменту запліднення. Християни та противники абортів вважають, що отримання подібного роду біоматеріалів рівноцінне вбивству людини. Відповідно до цього, людські зародки мають бути захищені з моменту їхнього запліднення і до моменту народження, оскільки йдеться про людське життя, котрим не можна жертвувати в наукових цілях [6]. Протилежне судження висловлюється в юдаїзмі: запліднення яйцеклітини не розглядається як початок життя людської особистості, цей статус присвоюється на більш пізній стадії розвитку плоду, за межами утробы у ембріона не має статусу. Це значить, що матеріал, отриманий *in vitro* і не призначений для імплантації, може використовуватися в медичних та наукових дослідженнях, що сприятиме збереженню життя та здоров'я людини – першочерговій моральній задачі в концепції юдаїзму. В мусульманстві, в залежності від трактовки Корана,

ембріон наділяється душею на 40-ий або 120-ий день після запліднення. Крім цього існує думка, що статус ембріона *in vitro*, має бути диференційованим від статусу внутрішньоутробного ембріона, а право на життя з'являється з моменту його імплантації в стінку матки. Отже, людським ембріоном можна розпоряджатися до моменту настання вагітності [2].

Результати. На сьогоднішній день на міжнародно-правовому та на рівні національних правових систем вироблені різні, навіть протилежні підходи до можливості використання ембріональних стовбурових клітин в медицині. Зокрема, у США дозволено використовувати для федеральних фундаментальних досліджень ембріональні стовбурові клітини, отримані до 2001; в Канаді накладена заборона на отримання ембріональних стовбурових клітин з ранніх зародків людини; у Великій Британії, Швеції, Бельгії дозволені експерименти з ембріональними стовбуровими клітинами для терапевтичного клонування клітин хворого, створення банків клітин, клонування зародків до чотирнадцятого дня розвитку ембріона. У Німеччині й Швейцарії існує заборона на отримання стовбурових клітин, оскільки за національним правом – життя людини починається з моменту запліднення, проте вченим дозволено працювати з клітинами, імпортованими з інших країн, з клітинами тварин і стовбуровими клітинами дорослої людини. У Франції життя людської істоти охороняється з моменту його перших проявів, проте дозволено працювати з уже виділеними клітинами і отримувати нові з метою терапевтичного клонування органів і тканин хворого. В Японії дозволені дослідження ембріонів, що залишаються після процедури штучного запліднення. В Індії та Китаї активно проводяться дослідження як з

отримання ліній ембріональних стовбурових клітин людини, так і їхнього виділення з інших біоджерел [6].

Ембріон на ранній стадії розвитку представляє собою згусток клітин, і якщо розглядати його як біоматеріал, то використання з медичною та науковою метою можливе за згоди донорів і організацій з біоетики. Відповідно до положень Конвенції про права людини та біомедицини, тіло людини, його частини не мають бути джерелами отримання економічної вигоди. У віці восьми тижнів після запліднення зародок вже називається «плодом» і отримує правовий статус. Можна стверджувати, що правовий статус зародка поступово зростає з мірою його розвитку, а право на життя з'являється з початком роботи мозку, формуванням дихальної системи або з досягненням певного ступеню життєздатності.

Основним принципом біоетики є забезпечення всебічної поваги до гідності людини і дотримання відповідних прав та свобод. Біоетика – це філософсько-етичне вчення, в якому інтегруються у єдине концептуальне ціле аспекти класичної етики та новітні тенденції, спровоковані бурхливим розвитком науково-технічного прогресу та впливом негативних змін навколишнього становища на здоров'я людини. Саме тому з етичної точки зору питання біотехнологічних досліджень потребують особливої уваги як профільних спеціалістів, так і філософів, зважаючи на те, що в сучасній постнекласичній науці етичні підходи та оцінки нерозривно вплетені у її поле. Проблеми, що формулює біоетика, є вкрай актуальними як з антропологічних позицій, так і з позицій благоговіння перед життям. Це: екологічні загрози, знищення вимираючих популяцій, проблема маніпуляції телосом тварин, їхні

переживання і страждання, проблема передачі інфекційних хвороб й втрати контролю за їх поширенням, проблема психологічної реінтеграції реципієнта органу трансгенної тварини в суспільство, етичність втручань для пацієнтів, релігійні погляди яких суперечать даним практикам.

Філософсько-етичні та власне наукові проблеми є нерозривними, адже в галузі біотехнологій людина долає свій статус творіння й набуває влади творця. Її можливості є вкрай широкими, а наслідки слабо досліджені. Часто саме етичні перестороги являються вирішальним стримуючим фактором подальших досліджень та їхнього впровадження. Науково-технічний прогрес розширює можливості людини, однак іноді входить у жорстке протиріччя з природними процесами та законами. Людина, створюючи трансгенні живі істоти, вирощуючи в пробірці органи чи організми, може відчувати себе деміургом [1]. Однак вирішення одних проблем провокує появу нових, часто значно складніших, пов'язаних з руйнуванням природного балансу екосистем та загрозою всьому існуючому.

Висновки і перспективи. Слід визнати, що жоден медичний прогрес людства не міг бути досягнутий без експериментів на тваринах. Проте ксенотрансплантація з біоетичної точки зору є неоднозначною процедурою, адже життям тварини жертвують задля людини-реципієнта. Такий стан справ є наслідком панування антропоцентричної етики, якою людина керувалась упродовж переважного періоду своєї історії. В сьогодишньому світі ця етична модель себе вичерпала. Щоб забезпечити власне майбутнє, людина має змінити антропоцентричну етику на біоцентричну та визнати рівні права на життя для всього живого. Дотримання біоетичних правил та норм стосується всіх напрямків

досліджень біотехнологій. Потрібно розробляти та впроваджувати нові законодавчі проекти, засновані на біоетичних максимах.

Україна робить не достатньо в біоетичному законодавстві [3-5], тому в перспективі пріоритетним має стати впровадження біоетичних норм поведінки з тваринами-донорами органів-ксенотрансплантатів. Світове законодавство теж потребує змін при впровадженні технології трансгенних тварин донорів-ксенотрансплантатів, адже зараз не існує норм, які б визначали патентування організмів химер «тварина-людина».

Про актуальність проблем біоетики свідчать інтенсивні напрацювання останніх років в галузі міжнародного законодавства: розроблення та впровадження Всесвітньою медичною асоціацією (ВМА) рекомендаційних документів у сфері біології та біомедицини, об'єднаних поняттям біоетики: Міжнародний кодекс медичної етики (1983 року), Декларація з прав людини й особистої свободи медичних працівників (1985), Рекомендації для лікарів, які проводять біомедичні дослідження на людині (1964), Декларація щодо трансплантації людських органів (1987), Заява про торгівлю живими органами (1985), Заява про політику в сфері лікування смертельно хворих пацієнтів, які відчувають хронічний біль (1990) тощо. Низку міжнародно-правових актів біоетичного спрямування ухвалила Генеральна Асамблея ООН (наприклад, Декларацію ООН про клонування людини (2005). Закон України «Про правові основи біоетики» (2005) регулює відносини, що виникають у сфері охорони здоров'я, пов'язані з медичною діяльністю та іншими питаннями втручання у сферу фізичного і психічного здоров'я людини. Таким чином біоетика намагається узгодити стосунки людини зі світом на засадах взаємної

вигоди та вирішити проблеми людського існування шляхом визнання прав на життя всього живого.

Список використаних джерел

1. Lo B., Parham L. Ethical issues in stem cell research // *Endocrine Reviews*, Volume 30, Issue 3, 1 May 2009, Pages 204–213. – <https://doi.org/10.1210/er.2008-0031>
2. Екстракорпоральне запліднення: медичні та соціальні аспекти, Семинський І.Ж. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekstrakorporalnoe-oplodotvorenje-meditsinskie-i-sotsialnye-aspekty-lektsiya-7>
3. Конвенція про захист прав і гідності людини в зв'язку з використанням досягнень біології та медицини: Конвенція про права людини і біомедицини, Ов'єдо, 4 квітня 1997 року. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text
4. Конвенція про захист прав людини і основних свобод: ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Конвенція про права дитини, 20 листопада 1989. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
6. Світнев К.Н. Статус ембріона: правові і морально-етичні аспекти. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://www.svitnev.ru/nauchnie/embryo_status.pdf

https://www.svitnev.ru/nauchnie/embryo_status.pdf

References

1. Lo B., Parham L. Ethical issues in stem cell research // *Endocrine Reviews*, Volume 30, Issue 3, 1 May 2009, Pages 204–213. – <https://doi.org/10.1210/er.2008-0031>
2. Ekstrakorporalnoe zaplideniia: medychni ta sotsialni aspekty, Semynskyy I.Zh. – Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekstrakorporalnoe-oplodotvorenje-meditsinskie-i-sotsialnye-aspekty-lektsiya-7>
3. Konventsiiia pro zakhyst prav i hidnosti liudyny v zv'iazku z vykorystanniam dosiahnen biolohii ta medytsyny: Konventsiiia pro prava liudyny i biomedytsyny, Oviedo, 4 kvitnia 1997 roku. – Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text
4. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovnykh svobod: ratyfikovano Zakonom № 475/97-VR vid 17.07.97. – Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Konventsiiia pro prava dytyny, 20 lystopada 1989. – Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
6. Svitnev K. Status embriona: pravovi i moralno-etychni aspekty. – Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: https://www.svitnev.ru/nauchnie/embryo_status.pdf

ETHICS OF THE USE OF EMBRYONIC STEM CELLS IN SCIENCE AND MEDICINE

Herasymenko A.S. , Kulenko V. P.

Abstract. *Ethical dimensions of biotechnology problems are studied, in particular: ethics of use of embryonic stem cells in science and medicine; the responsibility of researchers for the consequences of their actions; the ethics of using animals in biotechnological research to solve human problems and ensure human health; the limits of human intervention in the genome of living beings; problems of maintaining the balance of*

the ecosystem; moral and legal status of the embryo, which is used as a resource material in biotechnological research. The attitude of different religions to biotechnological research and experiments with embryonic stem cells is also considered. The question of the impossibility of obtaining economic benefits from the human body, including the unborn and its parts, is becoming more acute.

Keywords: *bioethics, biotechnologies, embryonic stem cells, legal status of the embryo, biocentrism.*

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.087

УДК 008.130.2

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ АРХЕТИПИ ЯК СКЛАДОВІ КУЛЬТУРИ**КАВУН В. М.**, доцент кафедри культурології заслужений артист України**Національний університет біоресурсів та природокористування України**

E-mail: v_kavun@ukr.net

Анотація. Мета дослідження – систематизація інформації щодо українських національних архетипів, визначення їх особливостей та шляхів впливу на формування української культури. Методологія дослідження. В досягненні поставленої мети застосовано наступні методи дослідження: історичний, спостереження, аналіз, порівняння, метод періодизації, узагальнення досліджуваної проблеми. Наукова новизна полягає у визначенні ролі українських національних архетипів при формуванні та розвитку культури. Висновки. Культурні архетипи та історичні формотворення формують підвалини будь-якої національної культури, в тому числі й української. Вони визначають її зміст і функціональну цілісність. Основою нашого дослідження стала Юнгівська концепція, згідно якої соціокультурний розвиток передбачає яскравого втілення архетипів у певній культурі і навпаки, гальмування соціальних процесів через відсутність певного архетипу. Саме поняття архетипу залишається багатограним та об'ємним. Українські національні культурні архетипи чітко виражені в міфах, легендах, казках, звичаях і обрядах, традиціях, фольклорі, в яких узагальнено досвід наших предків.

Ключові слова: архетип, культура, типи культур, культурні архетипи, українські національні архетипи, ментальність.

Актуальність. Диференціація культурних відмінностей між народами відбувається при дослідженні певних етнічних груп. Теоретично важко охопити всю сукупність національно-культурних явищ і відносин, які існували в минулому та продовжують своє існування й надалі. Первісне суспільство, в якому перебували давні народи, родові та племінні спільноти зараз визначають ту чи іншу народність. Вони дещо схожі між собою, проте мають ряд відмінностей, тому їх важко згрупувати навколо однієї ознаки. Проте існує низка наукових досліджень і шкіл, які по різному характеризують, описують та визначають типології культури.

У сучасних умовах проблема архетипів актуалізується, зростає кількість досліджень у галузі гуманітаристики, оскільки вони виступають інваріантними складовими культури. Усвідомлення зв'язку людини

з космосом, інформаційним полем приховані у надрах несвідомого. Розуміння чинників символічної репрезентації архетипів української національної культури дасть уявлення про етнос, його духовних рівень та розвиток.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Взаємозв'язок етнічних символів та ментальних характеристик простежується у дослідженнях А. Налчяджяна та Т. Стефаненка. Побутову українську культуру та національну самобутність висвітлюють праці українських науковців: Л. Артюх, О. Лівінської, О. Сахно.

Архетипи української культури обґрунтовані у дослідженнях Л. Гоц [2], О. Гуцуляка, Л. Дяченко, Т. Зинов'євої, О. Колесник, С. Кримського, Н. Лисюк, В. Личковах, С. Маленко, В. Ятченко [7].

Архетипну проблематику знаходимо у працях У. Батлера, Л. Белехової, А. Бичко, Т. Васильєвої, Г. Горак, О. Забужко, О. Кирилюка,

Г. Литвиненко, Ю. Орлової,
В. Пономаренко, М. Поповича,
Т. Попович, Д. Фрезера, Н. Хамітова,
Д. Харрісона та інших.

Останнім часом здійснюються спроби узагальнення терміну «архетип», що свідчить про потребу і перспективність розробки досліджуваної тематики.

Мета. Метою дослідження є систематизація інформації щодо українських національних архетипів, визначення їх особливостей та шляхів впливу на формування української культури.

Виділення типових відмінностей між культурами передбачає формування різних підходів до розуміння поняття «культура», що сприяє кращому розумінню соціальної дійсності та прогнозуванню розвитку суспільства. При виявленні типів культур керуються етнографічними та просторово-географічними критеріями, хронологічно-часовими показниками та ціннісними орієнтаціями.

За сферами діяльності людини культуру типізують на:

- Матеріальну – ресурси, що зазнали обробки (породи тварин, сорти рослин, види ґрунтів та природних речовин, будівлі та споруди, інструменти та обладнання, засоби транспорту, технології, система зв'язку). Сюди також відносять культуру праці та побуту, матеріальне виробництво, топос (місце проживання), фізична культура;

- Духовну культуру – будь-яка інтелектуальна діяльність (наука та освіта), естетична культура (художня культура та мистецтво), мораль, мова, звичаї, право, політика та релігія.

На основі носіїв культуру поділяють на національну, регіональну (європейську, тропічно-африканську, арабо-мусульманську, індійську та далекосхідну) й світову. За технологічними основами культури

буває: писемна, не писемна, книжна, інформаційних технологій.

Враховуючи епохи розвитку суспільства, які змінюють одна одну, доцільно поділяти культуру за історичними типами:

1. Первісна.
2. Давньосхідні цивілізації (Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай).
3. Антична (культура Греції та Риму) – до V ст. н.е.
4. Культура Середньовіччя (Візантія) – V-XV ст.
5. Культура епохи Відродження (Італійське та Північне) – XIII-XVI ст..
6. Культура Нового часу (XVII-XIX ст.): XVII – Бароко, XVIII – Просвітництво, XIX – Класицизм.
7. Новітня, сучасна культура – XX – початок XXI ст..

Такі поняття, як національний характер, національний менталітет, ментальність, архетип культури досить стійкі, як і поняття образу, іміджу та стереотипу, з якими вони мають багато спільного.

Завданням сучасних фахівців в області міжнародних відносин виступає пошук шляхів сумісності архетипів культур та їх адаптації один до одного. Розуміння архетипу культури країни-партнера, особливостей національного характеру її народу, його культурних цінностей сприяє встановленню більш тісних контактів, взаєморозуміння, активізації позитивного вектора у їх взаємовідносинах, дозволяє уникнути конфліктів.

Поняття архетипу в науковий обіг ввів К. Юнг у 1919 році. Саме він виокремив феномен колективного несвідомого та ретранслював його у архетипи, які науковець тлумачить як структурно-енергетичну основу, «навколо якої формується духовний простір індивіда. Кількість архетипів прямо пропорційна кількості типових життєвих ситуацій» [6, с. 212].

Базовими архетипами, виокремленими швейцарським психіатром, є Аніма, Анімус, Батько, Герой, Дитина, Дерево, Мати, Мудрий (Старий), Персона, Самість, Світове Дерево, Сонце, Тінь.

Н. Медведева визначає тринадцять критеріїв розуміння архетипів:

- архетип має концепт і символ і відображений у свідомості;
- архетип є архаїчним і проявляється у міфах та фольклорі;
- в архетипі закладена певна енергетика;
- архетип проявляється в усіх народів та в усіх епохах як колективне несвідоме;
- архетип – це самостійна царина психіки;
- він повинен сприйматися несвідомо;
- архетип повинен мати стійкість, чітко визначену структуру;
- архетип тісно пов'язаний із життям, є нерозривною його частиною;
- архетип здатний впливати на емоційний стан людини;
- архетип має мати свої власні елементи, які не належать іншим архетипам;
- він становить небезпеку само ототожнення;
- архетип має мати об'єднуючу силу;
- архетип має амбівалентну структуру [4, с. 4-5].

Культурні архетипи – це своєрідні установки, характерними рисами яких є стійкість і неусвідомленість. Це також стереотипи народного сприйняття. А. Швецова вважає, що культурні архетипи етичне ядро українського буття, що виявляється у:

1. Життя, заснованого на праці;
2. Непевність щодо результатів власної діяльності, прибутки не є гарантованими;

3. Українцєві належить лише обмежена територія. Він не само визначений у світі (етносі);

4. Життєві надбання залежать від долі, а не волі;

5. Архетип вільності [5].

Таким чином, архетипи виступають в культурі своєрідними інстинктами, які зароджуються в людині поряд із генетичною інформацією. Вони у символічній формі несуть прихований зміст розуміння світобачення, наповнюють людську психіку зразками та мотивами психіки всього людства.

На сьогодні існує декілька підходів до розуміння змісту «архетипу»: психологічний (В. Гегель, І. Кант, Е. Фромм, К. Юнг та інші), антропологічний (Р. Бенедікт, Д. Фрезер), літературознавчий (В. Топоров, Н. Фрай), лінгвістичний (Л. Белехова, З. Босик, Х. Старовойтова, Т. Топорова), культурологічний (Б. Парамонов, П. Флоренський, В. Шкуратов та інші).

Архетипи виступають первинними прамоделями будь-яких культурних феноменів, які знаходять своє відображення в етнічних культурах, зокрема у народних обрядах і звичаях, фольклорі. У процесі своєї еволюції архетипи трансформуються із загальнолюдських категорій в національні. С. Аверінцев зазначає: «Архетипи це стандарти поведінки, що обертаються на уявлення» [1, с. 111].

Влучно зауважує В. Ятченко: архетипи формують етноархетипи, які представляють собою «концентрат колективної пам'яті минулого, вже опосередкованого первинними образами й символами» [7, с. 18]. Дослідник підмічає, що саме вони є відображенням історичного досвіду та світосприйняття певного етносу.

Архетипи часто співвідносять зі стереотипами, вони являються своєрідними патернами свідомості,

виокремлюють концепт «свого» в «чужій» дійсності.

Архетипи виступають не лише несвідомими психічними структурами, але й культурними феноменами, тому що вони змінюються з часом і перетворюються на символи та образи, проявляючись та закріплюючись у художній творчості. Архетипи також виступають елементами культурного коду нації.

Культурні архетипи формуються під впливом багатьох чинників:

- Соціально-історичних – рівень розвитку суспільства, ціннісні орієнтири, економічні умови, історія, співвідношення культури з іншими культурами;

- Природно-кліматичних – клімат, ландшафт, флора та фауна.

Визначальні риси кожного народу закріплені в символах і відображені у міфах, фольклорі, казках, традиціях й обрядах, які узагальнюють досвід наших предків. Вони формувалися здавна, як і вся українська культура. За допомогою архетипів формується, як матеріальна, так і духовна культура людини.

Домінантними архетипами українського етносу є прообраз Матері-Землі та Богині-Матері. Також розповсюдженими є архетипи Дому-Хати та Храму, Неба й Сонця, Поля. Архетип Матері уособлює в собі збереження сили і слави предків, символізує зародження життя, творення світу, виступає праобразом України.

В культурному середовищі архетип Матері знаходить своє відображення у різноманітних образах жінок, які, в свою чергу, символізують джерело життя, мудрість, затишок, порятунк і милосердя. Особливий священний і непорушний зв'язок спостерігається між Україною та матір'ю. Це все свідчить про домінування жінки в українському менталітеті.

Образ Дому теж досить значимий для українського народу. Він представляє собою Батьківщину, Неньку-Україну, батьківську хату. В українській ментальності простежується любов до рідної землі, тісний взаємозв'язок із природою, тому ця тема так близька українцям, як і архетип Дому та Поля, що втілює в собі незалежність, риси ідентифікації та волі. Ці обидва архетипи продовжують своє начало в Архетипі Матері, розглянутого раніше.

Архетипи тісно пов'язані з ментальністю та менталітетом. Менталітет (від лат. *mens* – розум, мислення, душевний склад) – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів і навичок свідомості, які формують способи бачення світу й уявлення людей, що належать до тої або іншої культурної спільноти.

Українська ментальність поділяється на два різновиди: землеробська та козацька. У першому варіанті перевага надається жінці, матері, Берегині, в другому – чоловікові – сильному, мужньому воїну, захиснику, незалежному.

Український менталітет чітко проявлений емоційним домінуванням, переважанням емоцій над волею, причому ці емоції мають мінливий характер – від надмірної запальності до швидкого згасання. Іншим чинником є інтровертність, яка проявляється в суперечностях між селом і містом, пошуком власної правди, замість істини. Серед інших рис ментальності, слід також відмітити: екzekутивність (переважання жіночого начала, надання сакрального змісту образу жінки), толерантність (базується на архетипі рівності), антеїзм (спорідненість із рідною землею), селянськість (проявляється у любові до праці, злиття з природою), орієнтація на малий гурт (звеличення, надавання особливого змісту родинним зв'язкам, власному дому).

На перший план української ментальності виступає «кордоцентризм» – філософія серця, моралі, який розкривається як джерело людяності, чуйності, вираження внутрішнього світу, втілення Бога, шлях до ідеалу та гармонії (М. Гоголь, П. Куліш, Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Юркевич та інші). Наслідування архетипів свого етносу передують успішному його розвитку.

Окрім цього, українському народному світогляду властивий антропоцентризм, який простежується з часів Київської Русі у творах філософів, науковців, священників, митрополитів і полемістів.

Т. Купцова акцентує увагу на гендерних особливостях архетипів. Дослідниця вважає, що саме фемінність і маскуліність допомагають створити модель світобудови, оскільки виступають одвічною темою та предметом суперечок у різних світових культурах. Водночас вона наголошує: «Чим більше духовно зріла людина, тим меншу роль для неї відіграють статеві розбіжності. В гармонійному суспільстві чоловіки і жінки розділяють один з одним весь тягар, страждання і радості і можуть, якщо не повністю, то частково «відчути» досвід один одного» [3, с. 228].

Зараз Україна проходить складний історичний етап у своєму розвитку, в якому культурне відродження відіграє визначальну роль. Взаємодія всіх українських архетипів, їх взаємопроникнення поступово закріплюється у людській свідомості та проявляється в думках і вчинках. Це тернистий шлях до сильної, розвиненої нації, де люди вільні та творчі, а країна – успішна та незалежна.

Звернення до культурних і філософських здобутків української нації, сприятиме її утвердженню у світовому просторі. Автентична

культурна спадщина передбачає звернення до витоків національної свідомості, у нашому випадку – до первообразів (архетипів) колективного несвідомого.

Наукова новизна полягає у визначенні ролі українських національних архетипів при формуванні та розвитку культури.

Висновки і перспективи. Культурні архетипи та історичні формотворення формують підвалини будь-якої національної культури, в тому числі й української. Вони визначають її зміст і функціональну цілісність. Основою нашого дослідження стала Юнгівська концепція, згідно якої соціокультурний розвиток передбачає яскравого втілення архетипів у даній культурі і навпаки, гальмування соціальних процесів через відсутність певного архетипу. Саме поняття архетипу залишається багатограним та об'ємним. Українські національні культурні архетипи чітко виражені в міфах, легендах, казках, звичаях і обрядах, традиціях, фольклорі, в яких узагальнено досвід наших предків.

Список використаних джерел

1. Аверинцев С. Архетипы // Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2 т. М.: Советская энциклопедия, 1980. Т.1. 671 с.
2. Гоц Л. С. Архетип і архетип ний образ: проблеми термінології у дослідженнях культури // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв №4. Київ, НАКККіМ, 2017. С. 52-57.
3. Купцова Т. А. Теорія архетипів та їх гендерна складова. Наукові записки. Серія «Філософія». Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія»: Вип.12. 2013. 480 с., С. 221 – 229.
4. Медведева Н. В. Теорія архетипів К. Г. Юнга та дослідження творчого сприймання. [Електронний ресурс]. Symbolic and archetypes in culture and social relations: materials of

the IV international scientific conference on March 5-6, 2014. Prague: Vedecko vydavatel'ske centrum «Sociosfera-CZ». С. 21-30. Режим доступу до ресурсу: [http://lib.iitta.gov.ua/7567/1/K-03.05.14-Medvedeva %20N.V.Юнг.pdf](http://lib.iitta.gov.ua/7567/1/K-03.05.14-Medvedeva%20N.V.Юнг.pdf) Дата звернення: 20.11.2020.

5. Швецова А. В. Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 1999. 35 с.

6. Юнг К. Бог и бессознательное. Москва: Олимп; ООО «Изд-во «АСТ-ЛТД»», 1998. 480 с.

7. Ятченко В. Ф. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби. Монографія. Київ: Віпол, 1998. 200 с.

References:

1. Averintsev S. (1980). Archetypes // Myths of the peoples of the world: Encyclopedia. Vol. 2. Moscow: Soviet encyclopedia [in Russian].

2. Gotz L. (2017). Archetype and archetypal image: the problems of terminology in cultural studies. Kyiv: NAKKKiM [in Ukrainian].

3. Kuptzova T. (2013). The theory of archetypes and gender warehouse. Science notes. Series "Philosophy". Ostrog: Ostrozka academy [in Ukrainian].

4. Medvedeva N. (2014). The theory of archetypes by C. G. Jung and the evolution of creative thinking. Prague: Vedecko vydavatel'ske centrum «Sociosfera-CZ» [in Ukrainian].

5. Shvetsova A. V. (1999). National character as a subject of social and philosophical analysis: dissertation. Kyiv: the T. Shevchenko KNU [in Ukrainian].

6. Jung K. (1998). God and the unconscious. Moscow: Olympus; LLC "Publishing house" [in Russian].

7. Yatchenko V. F. (1998). On the development of the spirituality of the Ukrainian ethnos of the pre-Christian era. Monograph [in Ukrainian].

UKRAINIAN NATIONAL ARCHETYPES AS COMPONENTS OF CULTURE

Kavun V.M.

Abstract. Purpose of research systematization of information about Ukrainian national archetypes, determination of their characteristics and ways of influencing the formation of Ukrainian culture. Methodology. In achieving this goal, the following research methods were applied: historical, observation, analysis, comparison, periodization method, generalization of the problem studied. Scientific Novelty is to determine the role of Ukrainian national archetypes in the formation and development of culture. Conclusions. Cultural archetypes and historical forms form the foundations of any national culture, including Ukrainian. They determine its content and functional integrity. The basis of our research was the Jungian concept, according to which socio-cultural development provides for a vivid embodiment of archetypes in a particular culture, and vice versa, inhibition of social processes through the absence of a specific archetype. The very concept of an archetype remains multifaceted and voluminous. Ukrainian national cultural archetypes are clearly expressed in myths, legends, fairy tales, customs and rituals, traditions, folklore, which summarizes the experience of our ancestors.

Keywords: archetype, culture, types of cultures, cultural archetypes, Ukrainian national archetypes, mentality.

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.093

УДК 165.742:001(477)

ТРАКТУВАННЯ НАУКОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЗНАНЬ

ВАКУЛИК І.І., кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики та
мовної комунікації

orcid.org/0000-0002-4812-7719

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: vakulyk@ukr.net

Анотація. Наукова картина світу вступає у постійну взаємодію з пізнавальним досвідом. І зі зміною структури інформаційного простору змінюються моделі поведінки та визначаються пріоритети впливу середовища на індивідів. **Метою** даної роботи є розгляд окремих галузей наукових знань як складової наукової картини світу та визначенні характерних рис наукових досліджень XV-XVI ст. як епохи «злету» думки. У роботі використано описовий **метод** досліджуваного явища. **Завдання** дослідження полягає у формуванні достовірних і переконливих знань щодо наукової картини світу заявленого періоду, виявленні ціннісного потенціалу доробку представників різних галузей знань, оскільки неможливо збагнути феномен сучасної науки і встановити перспективи її подальшого розвитку без аналізу та інтерпретації джерел, датованих попередніми століттями.

Наукова картина зазначеного періоду свідчить про розлогість думок і масштабність теоретичного і практичного їх втілення (від філософії до мистецтва). Виокремлено найхарактерніші риси наукової картини, які сприяли появі новим напрямом досліджень, нової джерельної бази, на якій вибудовувалось наукове мислення наступних століть.

Ключові слова: досвід, світовідчуття, наука, Відродження, філософія, педагогіка гуманізму, універсалізм, картина світу.

Актуальність дослідження.

Дедалі частіше доводиться спостерігати трансформації в системі освіти, котрі впливають не лише на психофізіологічні процеси розвитку сучасного суспільства, але й знаходять своє відображення у культурно-історичному та соціально-політичному вимірах. Наукова картина світу вступає у постійну взаємодію з пізнавальним досвідом. І зі зміною структури інформаційного простору змінюються моделі поведінки та визначаються пріоритети впливу середовища на індивідів. Доба Відродження та Реформації дали нам такі відкриття, без яких неможливо уявити наше сьогодення. І ця проблематика, на жаль, залишається поки малодослідженою саме у контексті становлення наукової картини світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Тривалий час науковці (як вітчизняні, так і зарубіжні) намагалися висвітлювати проблеми становлення та розвитку педагогічних ідей у різних часових вимірах: аналізуючи архаїчні тексти української народної словесності, описуючи моделі часових вимірів у філософському та поетичному дискурсах, висвітлюючи час й вічність у мовній свідомості (В. Калашник., М. Філон, Г. Губарева, Е. Бондаренко, В. Калюжний, І. Вакулик, В. Колотило). Проте залишаються «відкритими» питання щодо трактування наукової картини світу у XV-XVI ст. та віддзеркалення цієї картини у творчому доробку мислителів.

Мета і методи дослідження.

Метою даної роботи є розгляд окремих галузей наукових знань як

складової наукової картини світу та визначенні характерних рис наукових досліджень XV-XVII ст. як епохи «злету» думки. У роботі використано описовий **метод** досліджуваного явища. **Завдання** дослідження полягає у формуванні достовірних і переконливих знань щодо наукової картини світу заявленого періоду, виявленні ціннісного потенціалу доробку представників різних галузей знань, оскільки неможливо збагнути феномен сучасної науки і встановити перспективи її подальшого розвитку без аналізу та інтерпретації джерел, датованих попередніми століттями.

Результати та їх обговорення.

Традиційно наукову картину світу поділяють на три етапи, які пов'язують з іменами видатних особистостей: 1) Аристотелівська (VI-IV ст. до н.е.), 2) Ньютонівська наукова революція (XVI-XVIII ст.), 3) Ейнштейнівська революція (XIX-XX ст.). Ми спробуємо дати коротку характеристику періодові Відродження та з'ясуємо, у який спосіб відбувалося віддзеркалення наукової картини світу в творчому доробку мислителів зазначеного періоду.

Так називалась епоха, що розпочалася в XIV ст. і проіснувала до XVI ст. включно. Лише у музиці цей період має чітко окреслені ознаки. Стосовно ж інших галузей культури термін Відродження не мав загального визначення: одні дослідники, як Буркгардт, надавали йому широкого сенсу; інші, як Фогт, розуміли як відродження давнини; треті, як Герцоні, відхрещувалися від самого поняття та права на його існування. Тому цей період швидше називають гуманізмом [9; 14].

В історії культури це був час надзвичайного злету людського духу, що виявив себе у найрізноманітніших сферах діяльності. Ця епоха була багатою на людей велетенської натури. Лише перелік їхніх імен говорить сам за себе: Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Леонардо да

Вінчі, П'єтро Помпонацці, Лоренцо Валла, Джуліо Ваніні, Томмазо Кампанелла, Джордано Бруно, Томас Мор, Мішель Монтень, Ніколай Кузанський, Еразм Роттердамський тощо. У релігійному житті Мартін Лютер, Жан Кальвін, Ульріх Цвінглі, Томас Мюнцер посідали не останнє місце.

Філософія починає претендувати на те, щоб бути чимось більшим, ніж наука, її початком і підсумком, методологією науки та її узагальненням, теорією більш високого порядку. Вона осмислює наукові відкриття, включаючи їх у контекст сформованого знання і тим самим визначаючи їх значення.

У творах Данте Аліґ'єрі («Божественна комедія», «Бенкет», «Про монархію») автор доходить висновку, що в людині поєднується божественне й земне, які створюють певну єдність – блаженство земного й вічне блаженство.

У «Тезах» Джованні Піко делла Мірандоли людство побачило ієрархію світу, у якому Бог виступав як завершуюча сутність усього існуючого. З «Промови про достоїнство людини» яскраво відчутна велич людини, що полягає у мистецтві стати творцем самої себе.

Обмірковуючи проблеми гуманізму («Про вчене незнання», «Простець», «Про припущення»), Нікола Кузанський розглядає проблему співвідношення Бога й світу, розуму й віри не в богословському, а у філософському сенсі. «Віра у згорнутому вигляді містить усе, що досягається розумом, пізнання є розгортанням віри; віра керує розумом, розум поширює віру» – писав Н. Кузанський [10].

Вислів Джордано Бруно «Природа – не що інше як Бог у речах» (*Natura est Deus in rebus*) [2] був осуджений церковною інквізицією, а за свободу думок, у яких закликав до внутрішньої єдності, до філософії

Коперника й потерпів італійський філософ. Автор знаменитої «Похвали Глупоті» Герхард Герхардс, знаний як Еразм (Дезідерій) Роттердамський, спрямував власну сатиру проти схоластів адже, «<...> легше вибратися з лабіринту, ніж із тенет реалістів, номіналістів, фомістів, альбертистів, оккамістів, скотистів та інших» [13, с. 29]. Тому стародавнє *Ne quid nimis* здатне вивести людину на вірний шлях: «Перш за все, не підлягає сумніву, що будь-яка річ має два лиця, подібно до Алквіадових силенів, і ці обличчя далеко не схожі один з одним. Зовні немов смерть, а заглянь в середину – побачиш життя, і, навпаки, під життям ховається смерть, під красою – потворність, під достатком – жалюгідна бідність, під ганьбою – слава, під ученістю – невігластво, під могутністю – убогство, під благородством – негідність, під веселістю – смуток, під успіхом – невдача, під дружбою – ворожнеча...» [13, с. 55]. То ж не випадково Оксфордський та Кембриджський університети запропонували Еразму професуру. Його блискучі знання латини давали можливість читати богословські курси, в основу який було покладено Новий Завіт. А сучасники вважали, що латиною він володіє краще, ніж рідною голландською, німецькою та французькою мовами.

«Золота книга, настільки ж корисна, як і кумедна, про найкращий устрій держави та про новий острів Утопія» Томаса Мора не просто засуджувала паразитизм, вона кричуще промовляла до сучасників, ставши найважливішим духовним надбанням людства (освітою й насолодою душевно можуть користуватися всі; жінка має такі ж права, як і чоловік; науковці отримують посади за знання; віросповідання не має суттєвого значення – потрібно любити одне одного тощо). Беконівські «Нова Атлантида» (опублікована посмертно), «Про достоїнство і

примножування наук», «Новий органон» відкрили новий погляд на науки: на устрій, на їх класифікацію, на цілі й методи наукового дослідження. «Наш шлях і наш метод, <...> полягає у наступному: ми вилучаємо не практику з практики і досліди з дослідів (як емпірики), а причини і аксіоми з практики і дослідів, і з причин та аксіом знову практику й досліди як законні тлумачники природи» [1]. Він вимальовує картину людських знань у тріаді: історія, поезія, філософія (на підставі трьох головних, на його думку, здатностей людської душі – пам'яті, уявленню, розуму).

У зазначений історичний період педагоги-гуманісти піддали різкій критиці всю середньовічну схоластичну систему виховання і навчання, протиставили їй таке виховання, що розвиває людину розумово і фізично, формує в ній високі моральні якості, адже їхнім головним завданням було ознайомити дітей з кращими творами латинських і грецьких авторів, із Біблією. По-новому зазвучала проблема виховання особистості, індивідуалізація навчання з урахуванням вікових особливостей. Праці Вітторіно да Фельтре, Луїса Вівеса, Франсуа Рабле, Мітеля Монтеньє проголошували людину найвищою цінністю, стверджуючи, що всебічного розвитку особистості можна досягти лише вихованням.

Французький роман «Гаргантюа і Пантагрюель» подав нове тлумачення виховання. Його автор склав своєрідний розпорядок дня дитини. Знання стали більш реальними, бо мисленню, творчій активності Франсуа Рабле надавав більшої вагомості. Інший представник Французького Відродження Мішель Монтень у творі «Досліди» також розробив ряд важливих положень гуманістичної педагогіки, запропонувавши розвивати у дітей критичне мислення, яке не

зупиняється перед авторитетами; обґрунтовуючи необхідність всебічного розвитку дитини, автор надавав пріоритет моральному вихованню [11]. У «Домострої» поряд із настановами виховувати у дітей мужність, працьовитість, ощадливість тощо йшлося про доцільність фізичних покарань: «Любя сына своего, учащай ему раны <...> сокруши ему ребро» [11, с. 19]. Утім, попри численні згадки про такі методи в багатьох творах, фізичні покарання не мали суттєвого поширення у європейських школах

Гуманістична педагогіка поступово набувала вираженого філологічного характеру. Концентрація уваги на вивченні класичних мов зумовила виникнення так званої класичної освіти, початки якої прийнято шукати у Німеччині, знаменитій гімназії Штурма, де впродовж 10 років вивчали лише латину й греку.

Епоха Реформації дала нам теоретика і практика Мартіна Лютера, автора плану організації шкільної системи в Саксонії Філіпа Меланхтона, засновника першої класичної гімназії, автора шкільних підручників з латинської граматики, риторики, діалектики, кількох педагогічних творів Йоганна Штурма.

Ян-Амос Каменський, висунувши ідею загального навчання – «освіта потрібна всім», створив систему виховання, доступну для народу, пропонуючи відкривати у містах і селах загальнодоступні школи, проголошуючи рівне право на освіту як і хлопчиків так і дівчаток, спільність навчання [7, с. 19]. Він учив, що людина є найдосконалішим, найпрекраснішим створінням, мікрокосмом, у якому співіснують гармонія тіла і душі. У промові «Про культуру природних обдарувань» зазначав, що освіта й виховання повинні бути основою держави, оскільки від них залежить майбутнє її і народу [7; 12, с. 115-119]. А принципи,

методи, форми навчання з «Великої дидактики» стали підґрунтям багатьох сучасних педагогічних теорій [5]. «Музикант, – писав Каменський, – не б'є кулаком або палицею по струнах, не вдаряє інструментом об стіну, коли струни ліри, цитри або арфи дають дисонанси, а терпеливо настроює їх, докладаючи все своє мистецтво доти, доки не приведе струни до гармонії. Так само повинні ми пристосовуватися до властивостей розуму, приводячи уми до гармонії і любові до наук, коли ми не хочемо з лінивих зробити упертих, а з в'ялих – зовсім дурнів» [5, с. 11].

Висновки і перспективи. Отже, наукова картина світу зазначеного періоду була не просто розлогою, що охопила різні галузі знань, вона масштабна за своєю природою – накопичені знання неоціненні, а здобутки й нині приховують відкриття. Ми погоджуємось із твердженням В. Колотила, що картина світу знаходиться в основі культури кожної історичної епохи. «Картина світу – це узагальнене знання про будову, устрій світу, принципи його функціонування і закономірності розвитку. <...> Своім змістом «картина світу» виходить за межі життєвого досвіду індивіда, його емпіричної реальності, безпосередніх вражень і відчуттів. Вона охоплює широку панораму дійсності і ті знання, які детерміновані еволюцією наукової, соціальної сфер суспільства» [6].

Усе вище зазначене дає можливість зробити висновки:

1) У аналізований період було закладено міцне підґрунтя нової незалежної науки (у дане поняття вкладаємо сукупність різних наук і власне науковість як діяльність людського розуму), світської філософії, літератури, самостійного мистецтва.

2) Виокремлюються чотири найхарактерніші риси наукової картини даного періоду: зацікавленість людини своїм еством, своїм внутрішнім світом;

проявом небайдужості до зовнішнього світу, до людини як особистості; увиразнюється право розвивати та удосконалювати власні здібності; вивчається зворотній вплив зовнішнього середовища на людину.

3) Вивчення та дослідження класичних мов, античної літератури та історії стало не просто універсальним зразком боротьби проти схоластів, а й сприяло формуванню міцної зброї проти середньовічних науковців.

4) Реформа школи та граматики, пошуки й відновлення оригінальних текстів сприяли появі нових наукових трактатів-досліджень та дидактичних настанов.

Таким чином, можна говорити про універсалізм світовідчуття природи науковцями епохи Гуманізму, для яких часові й просторові відношення стирають власні кордони.

Література

1. Баткин, Л. М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. М.: Наука, 1978. 199 с.
2. Бруно, Д. Диалоги. М.: Госполитиздат, 1949. 551 с.
3. Вакулик, І. І. Наукова картина світу XV-XVI ст.: вплив на формування педагогічної думки. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: педагогіка, психологія, філософія*. 2012. Вип. 160. 32-40.
4. Вакулик, І. І. Формирование научной картины мира в современном языковом пространстве. *Мовні і концептуальні картини світу*, 2013. Вип. 43 (1). 203-209.
5. Горілий, А. Г. Історія соціальної роботи в Україні. Тернопіль: ТАНГ, 2001. 68 с.
6. Колотило, В. Специфіка співвідношення світогляду і картини світу в досвіді людини. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова*. 2015. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. Вип. 34 (47). 182-187.

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_7_2015_34_26

7. Коменский, Я. А. Избранные педагогические произведения. М.: Педагогика, 1982. Т. 2. 354 с.
8. Коменский, Я. А. Избранные педагогические произведения. М.: Педагогика, 1982. Т. 1. 324 с.
9. Кривуля, О. М. Філософія. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. 592 с.
10. Кузанский, Н. Об ученом незнании. Сочинения в 2-х т. Т. 1. М.: Мысль, 1979. 173.
11. Монтень, М. Опыты. В 3-х книгах. Кн. 1. М.: Изд-во АН СССР, 1979. 557 с.
12. Пискунов, А. И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. М.: Просвещение, 1981. 115-119.
13. Роттердамський, Е. Похвала глупоті. Домашні бесіди. К.: Основи, 2001. 320 с.
14. Энциклопедический словарь. Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Подъ редакцией проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. С.-Петербург: Типограф. акц. общ. Брокгаузь-Ефронъ, 1890-1907. <http://www.vehi.net/brokgauz/>
15. Vakulyk, I. On the development of the ideas of humanism in the context of european scientific thought. *Науковий вісник НУБіП України*. 2018. Серія: Гуманітарні студії, 295, р. 35-40. <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Gumanitarni/article/view/11942/10301>

References

1. Batkin, L. M. (1978). Ital'yanskіe gumanisty: stil' zhizni, stil' myshleniya [Italian Humanists: Style of Life, Style of Thought]. Moscow: Nauka. 199.
2. Bruno, D. (1949). Dialogi [Dialogues]. Moscow: State Publishing House. 551.
3. Vakulyk, I. I. (2012). Naukova kartyna svitu XV-XVI st.: vplyv na formuvannia pedahohichnoi dumky [The Scientific Picture of World in XV-XVI Centuries: Influence on the Formation of Pedagogical Thought]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i*

- pryrodokorystuvannya Ukrainy. Seriya: pedahohika, psykholohiia, filosofiia [Science Bulletin of the National University of Bioresources and Nature Conservation of Ukraine. Series: Pedagogy, Psychology, Philosophy], 160, 32-40.
4. Vakulyk, I. I. (2013). Formyrovanye nauchnoy kartyny myra v sovremennom yazykovom prostranstve [Formation of the scientific picture of the world in modern language space]. Linguistic and conceptual pictures of the world, 43, 1, 203-209.
 5. Gorily, A. G. (2001). Istoriia sotsialnoi roboty v Ukraini [History of Social Work in Ukraine]. Ternopil: TANG. 68.
 6. Kolotylo, V. (2015). Spetsyfika spivvidnoshennia svitohliadu i kartyny svitu v dosvidi liudyny [Specificity of the Relationship between the World View and the Picture of the World in the Human Experience]. Naukovyi chasopys NPU imeni M.P.Drahomanova. Seriya 7. Relihiieznavstvo. Kulturolohiia. Filosofiia [Scientific Chapters of the NPU named after M. P. Dragomanov. Series 7. Religious Studies. Culturology. Philosophy]. Vip. 34 (47). 182-187. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_7_2015_34_26
 7. Comenius, J. A. (1982). Izbrannye pedagogicheskie proizvedeniya [Selected Pedagogical Works]. Moscow: Pedagogica. 2. 354.
 8. Comenius, J. A. (1982). Izbrannye pedagogicheskie proizvedeniya [Selected Pedagogical Works]. Moscow: Pedagogica. 1. 324.
 9. Krivulya, O. M. (2010). Filosofiia [Philosophy]. Kharkiv: KhNU V.N. Karazin. 592.
 10. Kuzansky, N. (1979). Ob uchenom neznanii. Sochineniya [On scholarly ignorance]. 1. Moscow: Thought. 173.
 11. Montaigne, M. (1979). Opyty. V 3-h knigah [Experiments. In 3 books]. Book 1. Moscow: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR. 557.
 12. Piskunov, A. I. (1981). Hrestomatiya po istorii zarubezhnoy pedagogiki [Textbook of the History of Foreign Pedagogy]. Moscow: Prosveshcheniye. 115-119.
 13. Rotterdamsky, E. (2001). Pokhvala hlupoti. Domashni besidy [Praise of stupidity. Domashnii besidi]. Kyiv: Osnovy. 320.
 14. Enciklopedicheskij slovar' [Encyclopedic Dictionary. Compiled by. F. A. Brockhaus, I. A. Efron]. S.-Petersburg: Brockhaus-Ephron Publishing House, 1890-1907. <http://www.vehi.net/brokgauz/>
 15. Vakulyk, I. (2018). On the development of the ideas of humanism in the context of european scientific thought. Naukovyi visnyk NUBiP Ukrainy. Seriya: Humanitarni studii [Scientific Journal of NUBIP of Ukraine. Series: Humanitarian Studios]. 295. 35-40. <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Gumanitarni/article/view/11942/10301>

INTERPRETATION OF THE SCIENTIFIC PICTURE OF THE WORLD IN THE CONTEXT OF KNOWLEDGE DEVELOPMENT

Vakulyk I.

Annotation. The scientific picture of the world enters into constant interaction with cognitive experience. And changes in the structure of informational space change behavioral patterns and criteria of influence of environment on individuals are determined. The purpose of this work is to review individual branches of scientific knowledge as a component of the scientific picture of the world and to identify characteristic figures of scientific research of the XV-XVI centuries as an epoch of "flight" of thought. The descriptive method of the investigated phenomenon is used in the work. The purpose of the research is to form a reliable and verified knowledge of the scientific picture of the world of the stated period, to identify the value potential of the representatives of different branches of knowledge, because it is impossible to relieve the phenomenon of current science and set the prospects for its further development without analysis and interpretation of the sources from the previous centuries.

The scientific picture of the mentioned period shows the discordance of ideas and the scale of their theoretical and practical implementation (from philosophy to art). The author highlights the most characteristic features of the scientific picture, which contributed to the appearance of new lines of research, a new necklace base on which the scientific thinking of the next centuries was built.

Key words: experience, worldview, science, Modernity, philosophy, pedagogy of humanism, nonversalism, worldview.

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.100

УДК 378:811.124

THE IMPLEMENTATION OF DIDACTIC PRINCIPLE OF SYSTEMATIZATION AND CONTINUITY IN ELECTRONIC TEXTBOOKS

O. Yu. BALALAIEVA, PhD in Pedagogy,

Associate Professor of the Department of Journalism and Linguistic Communication

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

E-mail: olena.balalaeva@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2675-5554

Abstract. *The article deals with a relevant issue of studying the didactic potential of electronic textbooks, which has become particularly timely in the context of significant challenges to the education system caused by the pandemic. Contemporary scholars note that current educational practice is well ahead of the development of scientifically sound patterns and conditions for the formation and functioning of the components of the didactic system of e-learning. The purpose of the article is to analyze the positive and negative aspects of the implementation of the didactic principle of systematization and continuity in electronic textbooks. According to the research aim advantages and disadvantages of using electronic textbooks, in particular in of realization didactic principle of systematization and continuity are analyzed in the paper. It was found, that the expanded capacity of electronic textbooks will not only allow to implement that principle on the qualitatively new level but at the same time increase the didactic risks of their realization. The requirements for electronic textbooks, which will allow to minimize didactic risks and prevent potential negative impact on the educational process are formulated. While designing an e-textbook it is necessary to follow the sequence of presentation of educational material in a systematic and structured form and take into account the purpose, tasks, competencies to be formed and specific of a particular subject. Authors should take into account the retrospective and prospective relations of the educational material in order to ensure continuity in the acquisition of knowledge and skills. It is recommended to adhere to the general conceptual framework, use unified terminology, avoid duplication of educational material, methodically unsound hyperlinks, because the abuse both external and internal hyperlinks distracts from the main course of material presentation.*

Key words: e-textbook, didactic principle, systematization, continuity, sequence, didactic risks

Introduction. Today's challenges caused by the pandemic are forcing modern scientists to focus on the didactic potential of electronic educational resources. At the same time, most scholars note that currently educational practice is well ahead of the development of scientifically sound patterns and conditions for the formation and functioning of the components of the didactic system of e-learning. That is why more and more scientists are raising the issues of a new

branch of pedagogy – e-didactics, which explores the laws, patterns, principles and e-learning tools.

Researchers have repeatedly paid attention to the fact that didactic principles have gained new momentum in electronic educational resources, are implemented at higher level due to the capabilities of information and communication technologies. However, the focus is mainly on the advantages of e-learning tools, and their shortcomings are positioned as single,

belonging to concrete e-textbooks, rather than this class of teaching aids in general.

Aspects of electronic didactics are covered in the works of N. Beketova, A. Gartsov, T. Kameneva, D. Kergel, E. Ospennikova, A. Pechnikov, I. Frolov. The didactic potential of e-textbooks was studied by M. Belyaev, V. Bykov, L. Bilousova, V. Volynsky, L. Gryzun, A. Gurzhiy, O. Krasovsky, M. Levshin, O. Mukoviz, E. Polat, and others.

The **purpose** of the article is to analyze the positive and negative aspects of the implementation of the didactic principle of systematization and continuity in electronic textbooks.

To achieve the research aim, such **methods** as an analysis of scientific sources, comparison and generalization have been applied.

Results and discussions. Electronic textbook – an electronic educational edition with a systematized presentation of educational material that is relevant to the educational program, contains digital objects of various formats and provides interactive interaction.

Leading methodologist of Ukraine pedagogical science S. Goncharenko believes that systematic learning involves the acquisition of knowledge, abilities and skills in a certain logical connection, when the essential features of the object of study are of paramount importance and when it, taken as a whole, is a holistic system. The concept of continuity and sequence in education indicates the need for that kind of teaching and learning, when the next is based on the previous and in turn logically determines the next step in cognitive work [4, p. 305].

Verlan & Tverezovska clarify that the principle of systematization and continuity is associated with both the organization of educational material and the system of student's actions of the in learning process and believe that in information technology

specifically knowledge representation provides the didactic principle of systematization and continuity [3].

Kononets concretizes this thesis on electronic textbooks and argues that the principle of systematization and continuity, which consists in the systematicity achieved by consistent presentation of educational material in the electronic textbook, logical transition from learning previous to new material, is provided by hypertext organization. Adherence to the principle of hypertext in designing electronic textbooks provides a systematic acquisition of knowledge by students and therefore their systems thinking [6].

In our opinion, the hypertext organization does not have a didactic load or value. Both systematization and continuity are provided not by hypertext, but by the structuring learning material [8].

As Bilousova & Gryzun note, the hypertext structural base of a e-textbook is the hierarchical structuring of learning material, which logically involve its division into information units that have a conditional main and subordinate role and are combined into a unified semantic whole by hyperlinks. When working with hypertext, not only factual information is memorized, but also the structure of hyperlinks between them, which speeds up the process of reproduction of educational information and simplifies the further search for new knowledge. The implementation of the systematizing function depends on the quality of structuring and ranking of the material of the subject area. Thanks to structuring with consistent detail, the presence of deep relationships of information fragments at all levels, students have the opportunity to get a global view of the material and then clarify perceptions [2].

Another paradox is that the hypertext structure of electronic textbooks not only contributes to the implementation of the

principle of systematization and continuity at a new (compared to traditional teaching aids and learning tools) level but also significantly increases the didactic risks to implement it. Didactic risk is understood as a predictable characteristic of a potential learning situation that may arise while using new didactic tool and have a negative impact on the educational process; the probability of negative effects of innovative tools on the learning process (negative impact in this case is treated as an action that does not positive changes in the student's learning, personality development or intensification of the educational process) [1].

Usually, the logical line of substantiation of the principle of systematization is built through the systematization of knowledge, which is recognized as a natural result of systematicity and consistency in learning, in which new knowledge is based on previously acquired and in turn becomes the foundation for subsequent knowledge. Systematic learning means the reflection of structural connections, adequate to the connections in scientific theory, through a system of methodological knowledge, which includes: general scientific terms, knowledge about the structure of knowledge and methods of scientific knowledge.

Scholars emphasize that the requirement of systematic and consistent learning in the use of electronic textbooks means ensuring the consistent acquisition of a certain system of knowledge in the research subject area by students. However, the logical structure of science is not mechanically transferred to the logical structure of academic discipline: the logic of the subject reveals the essence of science, but the specific way of learning is determined by the logic of the educational process, which convey the sequence of educational steps, which provides optimally

effective results for both learning and cognitive development of students [5].

The desire to expand as much as possible the range of didactic capacity of the electronic textbook leads to a violation of the integrity of teaching and learning process, an inconsistency. The increase in the amount of information due to direct hyperlinks to the other resources, portals, encyclopedias, etc. complicates the perception of educational material by students. In addition, these sources often belong to different authors, represent different scientific schools, use different terminological systems.

Abuse of external and internal hyperlinks distracts from the main course of the material, disrupts the logical sequence of learning. It should be noted that the highlighted and underlined text in the traditional textbook is marked as a fragment to which special attention should be paid, so active hyperlinks are perceived by students as direct instructions to act, which are not conditional but categorical. Due to the overloading of the text with hyperlinks (which often abound in the pages of electronic textbooks), acquaintance with the material turns into tracking additional information, which further diverts from the main line, destroying the logic of unfolding the content of subject.

We should agree with researchers, which emphasize that "it is necessary that knowledge, skills and abilities are formed according to a certain pedagogical system, in a certain logical sequence and find practical application. This involves creating the preconditions for the formation of the student's personal model of knowledge, which should be internally consistent system, meet the objectives of learning, be the most adequate pedagogical model of knowledge, which is defined in accordance with learning objectives subset of scientific knowledge in the field" [7]. Researchers

believe that in the content of this principle it is advisable to identify a new component – the way of implementing educational activities, during which knowledge is acquired.

Conclusion. Thus, in order to prevent didactic risks when designing electronic textbooks, it is necessary to follow the sequence of presentation of the subject and take into account its purpose, tasks and competencies to be formed. Authors should take into account the retrospective and long-term connections of the educational material in order to ensure continuity in the acquisition of knowledge and skills. It is desirable to adhere to the general conceptual idea in the representation of educational material, because inconsistency of information complicates the understanding of the material for students who do not yet have scientific thinking skills. The resources connected by hyperlinks should contain the general conceptual framework and the unified terminology; the duplication of educational material is unacceptable.

Particular attention should be paid to the logical sequence in the presentation of educational material, its presentation in a systematic and structured form, optimization of information presentation methods, effective distribution of information load between different structural components of the textbook, ensuring the system integrity of subject content, educational and professional skills, prevention of fragmentation of knowledge.

Thus, expanded capacity of electronic textbooks will not only allow to implement the didactic principle systematization and continuity on the qualitative new level, but at the same time increase the didactic risks of their realization. Taking into account such risks at the stage of designing an electronic textbook allows you to minimize them and prevent potentially negative effects on the educational process. None of

the most modern resources is universal and cannot carry out all educational tasks, so we should not neglect a balanced method of combined use of training tools that have different purposes and functions.

Список використаних джерел

1. Балалаева Е. Ю. Дидактические риски использования электронных средств обучения. Непрерывное образование: XXI век. 2016. Вып. 4 (16). URL: <http://il21.petrus.ru/journal/article.php?id=3326>.
2. Білоусова Л. І., Гризун Л. Е. Функціональний підхід до створення комп'ютерного підручника. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання. 2003. Вип. 7. С. 115–122.
3. Верлань А.Ф., Тверезовська Н. Т. Дидактичні принципи в умовах традиційного і комп'ютерного навчання. Педагогіка і психологія. 1998. №3. С. 126–132.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 374 с.
5. Зайнутдинова Л. Х. Создание и применение электронных учебников: на примере общетехнических дисциплин. Астрахань: ЦНТЭП, 2016. 363 с.
6. Кононец Н. В. Наукове обґрунтування принципу гіпертекстовості при створенні електронного підручника для індивідуалізації навчання студентів. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Вип. 4 (57). С. 175–181.
7. Мадзігон В. М., Дорошенко Ю. О., Лапінський В.В. Педагогічні аспекти створення і використання електронних засобів навчання. Проблеми сучасного підручника. 2003. Вип. 4. С. 70–82.
8. Balalaieva O. Structural and organizational procedural characteristics of electronic educational resources design.

Information Technologies and Learning Tools. 2016. Vol. 54, no 4, P. 108-118.

References

1. Balalaeva, E.Yu. (2016). Didactic risks of using e-learning tools [Didakticheskie riski ispozovaniya elektronnykh sredstv obucheniya], Lifelong Education: the XXI century [Neprevyaznoe obrazovanie: XXI vek], no. 4 (16), 95–102.

2. Bilousova L.I., Hryzun L.E. (2003). Funktsionalnyi pidkhid do stvorennia kompiuternoho pidruchnyka [A functional approach to designing a computer textbook]. Kompiuterno-orientovani systemy navchannia, 7, 115–122.

3. Verlan, A.F., Tverezovska, N. T. (1998). Dydaktychni pryntsypy v umovakh tradytsiinoho i kompiuternoho navchannia [Didactic principles in terms of traditional and computer learning.]. Pedagogika i psykholohiia, 3, 126–132.

4. Honcharenko, S.U. (1997). Ukrainskyi pedagogichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv: Lybid, 374.

5. Zainutdynova, L. Kh. (2016). Sozdanye y prymerenye elektronnykh uchebnykov: na primere obshchetekhnicheskikh dystsyplin [Creation and use of electronic textbooks: on the example of general technical subjects]. Astrakhan: TsNTEP, 363.

6. Kononets, N. V. (2009). Naukove obgruntuvannia pryntsyphu hipertekstovosti pry stvorenni elektronnoho pidruchnyka dlia individualizatsii navchannia studentiv [Scientific substantiation of the principle of hypertext in the creation of an electronic textbook for individualization of student learning.]. Pedagogika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh, 4 (57), 175–181.

7. Madzihon, V. M., Doroshenko, Yu. O., Lapinskyi, V.V. (2003). Pedagogichni aspekty stvorennia i vykorystannia elektronnykh zasobiv navchannia

[Pedagogical aspects of creation and use of electronic learning tools.]. Problemy suchasnoho pidruchnyka, 4, 70–82.

8. Balalaeva, O. (2016). Structural and organizational procedural characteristics of electronic educational resources design. Information Technologies and Learning Tools, 54(4), 108-118.

**РЕАЛІЗАЦІЯ ДИДАКТИЧНОГО ПРИНЦИПУ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ТА
ПОСЛІДОВНОСТІ В ЕЛЕКТРОННИХ ПІДРУЧНИКАХ
Балалаєва О. Ю.**

Анотація. Статтю присвячено актуальній проблемі вивчення дидактичного потенціалу електронних підручників, яка є на часі в контексті значних викликів системі освіти, спричинених пандемією. Сучасні вчені зазначають, що сьогоднішня освітня практика значно випереджає розроблення науково обґрунтованих засад, закономірностей та умов формування і функціонування компонентів дидактичної системи електронного навчання. Метою статті є проаналізувати позитивні і негативні аспекти реалізації дидактичного принципу систематизації та послідовності в електронних підручниках. Відповідно до мети дослідження проаналізовано переваги та недоліки використання електронних підручників щодо реалізації цього дидактичного принципу порівняно з традиційними.

Виявлено, що розширений потенціал електронних підручників не тільки дозволяє реалізувати цей принцип на якісно новому рівні, а й водночас збільшує дидактичні ризики його реалізації. Сформульовано вимоги до електронних підручників, які дозволить мінімізувати дидактичні ризики та запобігти потенційному негативному впливу на навчальний процес. Під час проєктування електронного підручника необхідно дотримуватися послідовності подання навчального матеріалу в систематизованій і структурованій формі, враховувати мету, завдання, специфіку конкретного предмета та компетенції, які мають бути сформовані під час його вивчення. Автори повинні враховувати ретроспективні та перспективні зв'язки навчального матеріалу, щоб забезпечити безперервність набуття знань та вмінь. Рекомендовано дотримуватися єдиної концепції, використовувати уніфіковану термінологію, уникати дублювання навчального матеріалу, методично не виправданих гіперпосилань, адже зловживання не лише зовнішніми, а й внутрішніми гіперлінками відволікає від основного русла подання матеріалу, порушує послідовність його викладання, руйнує логіку розгортання змісту навчальної дисципліни.

Ключові слова: електронний підручник, дидактичний принцип, систематизація, наступність, послідовність, дидактичні ризики